

Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)

Relations Between The Ottoman Empire and The Republic of Armenia (1918-1920)

*Abdurrahman Bozkurt**

Özet

I. Dünya Savaşı sonlarında yaşanan gelişmeler Güney Kafkasya'da Rus egemenliği altında yaşayan Ermenilere bağımsızlık yolunu açtı. Bu süreçte kurulan Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan eden ve komşularının tamamı ile sınır sorunları yaşayan Ermenistan Cumhuriyeti'nin siyasi arenada meşruiyetini sağlayabilmesi için dünya devletleri tarafından tanınması gerekiyordu. Ancak başlangıçta Güney Kafkasya'ya yönelik politikaları nedeniyle büyük devletler Ermenistan'ı tanımaya yanaşmadılar. Bunun üzerine Osmanlı yetkililerine müracaat eden Ermenistan temsilcileri, mevcut sorunları çözebilmek maksadıyla antlaşma yapmak istediklerini ifade ettiler.

4 Haziran 1918 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan protokolle taraflar birbirlerinin mevcudiyetini ve toprak bütünlüğünü tanıdılar. Osmanlı Devleti resmen tanıdığı Ermenistan'ın varlığını idame ettirebilmesine imkan sağlamıştı. Bu faktör taraflar arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını ve sorunların çözülebilmesi amacıyla çalışmalara başlanmasına zemin hazırladı. Mondros Mütarekesi'ne kadar iki ülke arasındaki ilişkiler olumlu yönde gelişme gösterdi. Fakat mütarekeden sonra İtilaf Devletlerin müdahaleleri, taraflar arasındaki uzlaşma çabalarının yerini, çatışma ortamına bıraktı. Bu çerçevede çalışmamız, Ermenistan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri etkileyen faktörleri incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermenistan, Güney Kafkasya, Bolşevik İhtilâli, İtilâf Devletleri.

Abstract

The developments at the end of World War I, paved the way for independence to the Armenians under Russian sovereignty in the South

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
e-mail: abozkurttt@botmail.com

Caucasus. In this process, Armenia, declared independence from the dissolution of the Transcaucasian Federation and living in border disputes with all its neighbors, needed to be recognized by the world's nations in order to provide legitimacy in the political arena. However, due to the initial policies for the South Caucasus the great powers refused to recognize Armenia. On top of that the representatives of Armenia applied to the Ottoman authorities and expressed their desire to make the treaty in order to solve the existing problems.

On June 4, 1918 with a protocol was signed between the Ottoman Empire and the Republic of Armenia, parties recognized each other's territorial integrity and existences. This official recognition by the Ottoman Empire provided a crucial opportunity for the existence of Armenia. This factor is the establishment of diplomatic relations between the parties and the initiation of the efforts made in order to solve the problems. Until the Mudros Armistice in relations between the two countries showed a positive development. But after the armistice, due to the interventions of the Allied powers, the reconciliation efforts between the parties left their places to the areas of conflict. In this context, our study aims to investigate the factors affecting the relations between the Republic of Armenia and the Ottoman State.

Keywords: The Ottoman State, Armenia, South Caucasus, Bolshevik Revolution, The Allied (Entente) Powers.

Giriş

Osmanlı Devleti ve İran'la yaptığı mücadelelerden sonra Kafkasya'ya hakim olan Rusya, bu bölgeyi genel bir valilik aracılığıyla idare ediyordu. I. Dünya Savaşı'nın son yıllarına doğru ciddi sıkıntılar yaşayan Rusya'da 1917 Şubat Devrimi'nin ardından iktidara gelen "Geçici Hükümet", Kafkasya Genel Valiliği'nin yerine Ozakom (Osobiy Zakavkaskii Komitet)'i kurdu (22 Mart 1917). Ozakom da otorite kuramadığından Maverâ-yı Kafkasya (Güney Kafkasya)'daki diğer halklar gibi Ermeniler¹ de bağımsız bir devlet kurmak

¹ I. Petro döneminden itibaren (1672-1725) Ruslar, Ermenileri topraklarında yerleşmeye davet ederek onlara dini ve dünyevi her türlü imtiyaz ve garantileri vermeye hazır olduklarını bildirmişlerdi. Ermenilere Ararat Krallığı kurma vaadinde bulunan Ruslar, 1804-1805 yılları arasında Bakü, Nahçıvan ve Erivan hanlıklarını işgal ettiler. 1813 yılında Rusya ile İran arasında yapılan Gülistan Antlaşması'yla Revan ve Nahçıvan Hanlıkları İran'ın nüfuz sahasına bırakılırken Gence, Karabağ, Şeki, Lenkeran, Şemahı, Bakü, Kuba, Derbent hanlıkları Rusya'ya katıldı. İran'la yaptığı savaşlarda üstünlük sağlayan Rusya, Güney Kafkasya'ya hakim oldu. Bunun üzerine İran, kayıplarını telafi etmek amacıyla 1826 yılında Rusya'ya savaş açtı. Bu savaş sırasında Ruslar, Revan Hanlığı ile birlikte Tebriz, Urmiye ve Erdebil'i ele geçirerek Tahran'ı tehdit ettiler. Taraflar arasında 10 Şubat 1828 tarihinde yapılan Türkmençay Antlaşması'yla, Güney Azerbaycan İran'da kalırken Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya bağlandı. Çar I.

amacıyla teşkilatlanmaya başladılar. Geçici Hükümet bu faaliyetleri yakından takip ederek işgal altında bulunan Osmanlı topraklarında sivil idareyi Ermenilere devrediyordu. Bu maksatla Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon vilayetlerinin başlarına Ermeniler atandı. Rusların tahliyesinden sonra Anadolu'da doğacak boşluğu doldurmayı hedefleyen Ermeniler, 1917 yılı Ekim ayında bir kongre topladılar. Bu kongrede Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu içine alacak şekilde "Büyük Ermenistan"ın kurulmasına karar verildi. Ermenilerin harekete geçmeye hazırlandıkları sıralarda Rusya'da 1917 Ekim Devrimi oldu. Ancak yönetime el koyan Sovyet Hükümeti, bir yandan "her milletin kendi mukadderatını tayin etmesine izin verileceğini" ilân ederken diğer yandan İttifak Devletleri ile mütareke yapmak üzere harekete geçti. Bu bağlamda Osmanlı Devleti ile mütareke yapan Sovyet Rusya, Doğu Anadolu'dan hemen çekilmek istemese de Rus ordusu dağılarak geri çekildi².

Nikola, gerek İran'la yaptığı mücadelelerde Ermenilerin verdiği destek ve gerekse gelecekteki planları doğrultusunda Türkmençay Antlaşması neticesinde ele geçirdiği bölgeleri "Ermeni ili (Armiyanskaya Oblast)" olarak ilan etti. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus ordusuna hizmet veren Ermeniler savaş sonrasında Erivan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirildiler. Yayılma sahasını daha da genişletebilmek amacıyla Rusya; sistematik propaganda ve göç yoluyla Güney Kafkasya'nın demografik yapısını Ermeniler lehine değiştirdi. Rus emelleri diğer batılı devletlerin yayılma sahası ile örtüştüğünden Ermeniler büyük devletlerin hakimiyet sahalarının ortasında kalmışlardı. Öte yandan Rus işgali altındaki topraklara yerleşen Ermeniler, Rus baskısı altında ağır koşullar içerisinde yaşamaya başladılar. Bu dönemde Ermeni köylülerin, açlıktan kurtulmak için Türkiye ve İran'a kaçtığını gösteren çok sayıda belge mevcuttur. 1881 yılında tahta çıkan III. Aleksander döneminde Rus topraklarındaki milletleri Ruslaştırılmaya yönelik asimilasyon politikaları hız kazandı. Ermeniler de bu politikadan paylarına düşeni aldılar. Ruslar 1884 yılında Meşak gazetesi ve Ermeni okullarını kapatırken çok sayıda Ermeni Sibiryaya sürüldü. Rus çarlarının tercih ve yönlendirmeleriyle seçilen Eçmiyazın Katagikosu'nun makamına oturmasıyla bazı Ermeni okulların açılmasına müsaade edildiyse de bütün okullarda din eğitimini dahi Rusça yapma mecburiyeti getirildi. Hatta zamanla bütün devlet okullarında din eğitimine son verildi. Ruslar 1884 yılında İstanbul Patriği Nerses Varjabedyan'ın Eçmiyazın Katagikosluğu'na seçilmesini tanımadıklarını bildirerek onun Rusya'ya girmesine izin vermediler. Ayrıca Rus topraklarında yaşayan Ermenilerin örgütlenme faaliyetlerine de engel olundu. Ruslar kendi topraklarında yaşayan Ermenilerin en tabii dinî ve millî değerlerini yok etmeye çalışırken Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaktan geri kalmıyorlardı. Yusuf Sarınoy, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Gazi Akademik Bakış*, C. I, S. 2, 2008, s. 70-74; Zekeriya Türkmen, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına kadar)", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 16-19.

² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 5. Baskı, TTK, Ankara 2010, s. 325-330; Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005, s. 270-271.

1917 Ekim devriminin ardından Bolşevik iktidarını tanımayan Maverâ-yı Kafkasya milletleri millî teşekküllerini kurma çalışmalarını hızlandırdılar. 24 Kasım 1917 tarihinde Maverâ-yı Kafkasya'nın geleceği konusunda izlenecek politikaları belirleyebilmek amacıyla bölgedeki teşekküllerle İtilaf Devletleri temsilcilerinin katıldığı bir toplantı yapıldı. 28 Kasım 1918 tarihinde Ozakom'un yerini alacak olan Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği (Hükümeti) kuruldu. Ancak Bolşevikler, bu komiserlik tarafından temelleri atılmak istenen kurucu meclisin faaliyete geçmesine engel oldular. Buna karşılık Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği de Bolşevik yönetimle bağlarını keserek yasama meclisi (seym)'i kurdu (23 Şubat 1918)³.

Güney Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken savaştan çekilmek isteyen Bolşeviklerle İttifak Devletleri arasında Brest-Litovsk Mütarekesi imzalandı (15 Aralık 1917). Normal şartlar altında savaşın sona ermesi gerekirken Rusya'daki vaziyet buna izin vermiyordu. Bir an önce çözüm arayan Osmanlı Devleti mütareke hükümlerinin belirlenebilmesi amacıyla Kafkas cephesindeki Rus Orduları Komutanı olup Bolşevik Hükümeti'ni tanımayarak Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'ne bağlı hareket eden General Prjevalskiye müracaat etti. Onun teşebbüsleri neticesinde 18 Aralık 1917 tarihinde Osmanlı Hükümeti ile Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği arasında Erzincan Mütarekesi imzalandı. Osmanlı Devleti hem yeni Sovyet yönetimi ile hem de bu yönetimden fiilen bağımsız hareket eden Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği ile antlaşma imzalayarak Doğu sınırını muhafaza altına almayı amaçlamıştı⁴. Buna rağmen sınırlarla ilgili tartışmalar devam etti.

Tahliye ettikleri arazileri Ermenilere teslim eden Ruslar, Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamaya bir türlü yanaşmıyorlardı⁵. Bu durumda Osmanlı ordusu için tek seçenek taarruza geçmekti. Osmanlı ordusunun ileri harekâtı karşısında Ruslar, işgal ettikleri Osmanlı topraklarını Ermenilere bırakarak geri çekileceklerdi. Ermenilerin işgal ettikleri bölgelerde yaptıkları mezalim karşısında III. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Rus yetkililere başvurarak gerekli tedbirlerin alınmasını talep ettiyse de bundan bir netice sağlanamadı. 3 Mart 1918 tarihinde imzalan Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Ruslar 1878 Berlin Antlaşması'yla ele geçirdikleri Kars, Ardahan, Batum ve I. Dünya Savaşı'nda işgal ettikleri Osmanlı topraklarını geri vereceklerdi. Fakat Rusların izledikleri

³ Detaylı bilgi için bkz. Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK, Ankara 2002, s. 73-123; Mustafa Sarı, *Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2010, s. 64-76.

⁴ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 84-87.

⁵ Nurcan Yavuz, "Rusya'da 1917 İhtilâlinin Ermeniler Üzerindeki Etkisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Erzurum 1995, s. 139; Sarıay, a.g.m, s. 99-100.

politikalar nedeniyle Brest-Litovsk Antlaşması da meselenin çözümüne katkı sağlayamadı⁶. Bu atmosfer içerisinde Enver Paşa'dan aldığı talimatla harekete geçen Osmanlı ordusu Erzincan, Erzurum, Hasankale, Tortum, Narman, Hınıs ve Oltu'yu geri aldı (12 Şubat-25 Mart 1918)⁷. Yaşanan gelişmeler sonrasında kalıcı bir barış sağlamak amacıyla Osmanlı Devleti ve Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği arasında Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918) toplandı. Ancak Gürcülerin ve Ermenilerin olumsuz tutumu karşısında Osmanlı ordusunun ilerleyerek Batum'u ele geçirmesi üzerine görüşmeler kesildi. 22 Nisan 1918'de yayımlanmış olduğu bir tamimle bağımsızlık ilanını bölgedeki halklara bildiren Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ile yeniden barış arayışlarına başladı. Bu arada Osmanlı orduları Ardahan (3 Nisan 1918), Sarıkamış (5 Nisan 1918), Batum (14 Nisan 1919) ve Kars'ı (25 Nisan 1918) geri almış, çoğunluğunu Müslüman (Acaralılar) ve Türklerin oluşturduğu Ahıska ve Ahılkelek nahiyeleri Sovyetlerin ilan ettikleri self-determinasyon (halk oylaması) hakkında istifade ederek Osmanlı Devleti'ne katılmak istediklerini bildirmişlerdi (26 Nisan 1918). Dolayısıyla Osmanlı Devleti Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin çağrısıyla düzenlenen Batum Konferansı'nda artık Brest-Litovsk Antlaşması'ndaki sınıra ek olarak Ahıska ve Ahılkelek'i talep edecekti. 11 Mayıs-4 Haziran 1918 tarihleri arasında düzenlenen Batum Konferansı'nda Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti murahhasları Osmanlı taleplerini kabul etseler de konferans devam ederken bu cumhuriyetin dağılması (26 Mayıs 1918) üzerine diploması tarihinde eşine az rastlanan gelişmeler yaşandı. Osmanlı murahhasları, Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan eden Gürcistan (26 Mayıs 1918), Ermenistan (28 Mayıs 1918) ve Azerbaycan (28 Mayıs 1918) murahhasları ile müzakerelere devam ederek ayrı ayrı antlaşmalar imzaladılar⁸.

1- Osmanlı-Ermenistan Protokolü ve Diplomatik İlişkilerinin Kurulması

Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin dağıldığı 26 Mayıs 1918 tarihinde Batum'da bulunan Osmanlı murahhaslarına müracaat eden Ermeni heyeti başkanı M. Alexandr Hatisyan (Khatissoff, Khatisyan), üyeler Rouben Kadjznouni, Mikael Papadjanoff (Papadjanian) barış projesi istediklerini bildirmişlerdi. Kendilerine cevap verilmemesi üzerine 30 Mayıs

⁶ Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığı gün Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti, bilgisi ve onayı alınmadan imzalanan hiç bir antlaşmayı tanımayacağını bir telsiz mesajı ile ilan etmişti. Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası(1914-1918)*, TTK, Ankara 2006, s. 225-226.

⁷ Sarıncay, a.g.m, s. 100-101.

⁸ Bal, a.g.e, s. 149-153; Şahin, a.g.e, s. 168-171; Sarı, a.g.e, s. 79-102; Ali Arslan, "I. Dünya Savaşı'nda ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921)", *Kafkas Araştırmaları*, S. III, İstanbul 1997, s. 93-115.

1918 tarihinde Osmanlı murahhası Halil Bey'e müracaat eden Ermeni murahhasları 72 saat geçmesine rağmen kendilerine cevap verilmediğini hatırlatarak barış antlaşması yapma konusundaki taleplerini tekrarladılar⁹. Ermeniler bir yandan Osmanlı temsilcilerine müracaat ederken diğer yandan Brest-Litovsk Antlaşması'nda öngörülen sınırları aşan Osmanlı Devleti'ne karşı Almanya'dan yardım istiyorlardı¹⁰. Almanlardan olumlu bir cevap alamayan Ermeni heyeti 3 Haziran 1918 tarihinde doğrudan Vehib Paşa'ya müracaat ederek barış antlaşması yapma talebi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Erivan'a temsilci atmasını ve olağan ilişkilerin başlamasını istediklerini bildirdiler¹¹. Bu temaslar neticesinde varılan uzlaşma üzerine 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında bir protokol imzalandı. Böylece Osmanlı Devleti, Kafkaslarda kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'ni bağımsız bir devlet olarak tanıdı. Buna karşılık Ermenistan Cumhuriyeti de Osmanlı Devleti'ni ve toprak bütünlüğünü önkoşulsuz olarak tanımış oluyordu¹².

Yapılan protokole göre Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını tanınması karşılığında Ermenistan, toprak iddialarından vazgeçecekti. Osmanlı kuvvetlerinin ele geçirdikleri Yeni Beyazıt, Gümrü, Erivan ve Şarur, Ermenistan'a bırakılacak, Ermenistan ise kendi topraklarında yaşayan Müslümanların dinî ve kültürel haklarını tanıyacaktı. Ayrıca Ermenistan Hükümeti, komitelerin Osmanlı topraklarına yönelik harekâtları esnasında Ermenistan'ı üs olarak kullanmalarını engelleyecekti. Ermenistan Cumhuriyeti'ni, İtilaf Devletlerinden çok daha evvel Osmanlı Devleti'nin tanınması¹³ son derece önemli idi. Bu sıralarda Çarlık taraftarlarını destekleyen İtilaf Devletleri, müttefikleri Rusya'da iç savaş sona ermeden Ermenistan'ın

⁹ Başkan Alexandr Hatisyan, üyeler M.M. Rouben Kadjaznoui, Mikael Papadjanoff (Papadjanian) Halil Bey'e 30 Mayıs 1918 tarihli mektup, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım (BOA,HR.SYS)*, 2398/7, lef 54.

¹⁰ Çolak, *a.g.e.*, s. 259.

¹¹ Ermeni heyetinden Vehib Paşa'ya 3 Haziran 1918 tarihli mektup, *BOA,HR.SYS*, 2398/7, lef 67.

¹² Bu protokol 4 Haziran 1918 tarihini taşısa da Batum Konferansı dağıldıktan bir gün sonra imzalanmıştır. Protokolü imzalayan Osmanlı heyetinde başkan Halil Bey, Kafkas Sınırlarındaki Osmanlı kuvvetlerinin kumandanı General Vehib Paşa, sekreterler Muhtar, Orhan ve Nizameddin Beyler, Ermenistan Cumhuriyeti heyetinde ise başkan olarak Dr. A. Hatisyan ve üyeler R. Kadjaznoui ve M. Papadjanoff yer almışlardır; Ermenistan'la Osmanlı Devleti arasında Batum'da imzalanan "5 Haziran 1918" tarihli Protokol, *BOA,HR.SYS*, 2876/3-4.

¹³ Dünya kamuoyunda Ermenileri desteklediklerini iddia eden İngiltere, Fransa ve İtalya; Ermenistan Cumhuriyeti'ni gecikmeli olarak 19 Ocak 1920 tarihinde, Amerika ise 23 Nisan 1920 tarihinde tanıdı. Rahmi Doğanay, "Mondros Mütarekesinden Sonra Kars ve Yöresinde Ermeni Faaliyetleri", *Kazakistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. VIII, 2003, s. 2; Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Akademik Bakış*, C.2, S.3, 2008, s. 123-138.

bağımsızlığını tanımaya yanaşmıyorlardı. İngilizler, Çarlık Rusya'ya karşı bir Ermenistan fikrini dahi kendileri açısından müdafaaya lüzum görmemiş, Ermenilerin taleplerine karşı, "ne yapalım topraklarımız Ararat dağına kadar varmıyor" diye mukabele etmişlerdi. Büyük devletlerin ihtiraslarını gören "mutedil" Ermeniler Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmenin en güvenilir tercih olacağını sonunda anlamışlardı¹⁴. Tüm bunlardan öte Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanıyan ilk devlet, Osmanlı Devleti olmuştu. Bu faktörler iki ülke arasında sıcak ilişkilerin kurulmasına ve iki millet arasında dostluğun –İtilaf Devletlerinin müdahalesine kadar- kısa bir süreliğine de olsa yeniden yaşanmasına neden olacaktı.

İlk etapta büyük devletler tarafından tanınmayan Ermenistan Hükümeti üyeleri Tiflis'te bulunuyorlardı. Tiflis'ten Erivan'a taşınamayan ilk Ermeni Hükümeti, 17 Haziran 1918 tarihinde Güney Kafkasya'daki Alman birliği komutanı Von Kress'i temsilen iki Alman subayı ile Vehip Paşa'nın görevlendirdiği bir Osmanlı subayı eşliğinde, üzerinde Osmanlı bayrağı dalgalanan araçlarla Erivan'a nakledildi¹⁵.

Yine 1 Ağustos 1918 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti Meclisi açıldığında sadece Osmanlı temsilcileri, Ermenistan'ı tanıyan bir ülkenin temsilcisi olarak açılışa hazır bulunmuşlardı. Almanya, Avusturya, İran ve Ukrayna mümessilleri Ermenistan'ı henüz tanımadıkları halde açılışa katılmışlardı¹⁶. İtilaf Devletleri ise Ermenistan'ı tanımadıklarından Ermenistan'a temsilci göndermemişlerdi. Bu nüans tarafların meseleye bakış açılarını gayet net bir şekilde gösteriyordu.

2- İstanbul'da Ermeni Heyeti

Yapılan protokolünün ardından zaman zaman yaşanan karşılıklı güvensizliklere rağmen Osmanlı Devleti ve Ermenistan arasındaki ilişkiler Mondros Mütarekesi'ne kadar son derece normal bir seyir izledi. Olağan diplomatik ilişkiler kuruluncaya kadar Osmanlı Devleti ve Ermenistan Cumhuriyeti, karşılıklı olarak birbirlerinin başkentlerine siyasî ve askerî temsilciler atadılar. 18 Haziran 1918 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti tarafından atanan Ermeni murahhasları Avedis Aharonian, Aleksandr Hatisyan ve General Kurganof, Gürcü murahhasları ile birlikte İstanbul'a geldiler. Papadjanoff adında başka bir Ermeni murahhası da Azerbaycan heyeti ile birlikte gelecekti. Ermeni murahhasları bir yandan Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerin tesisi için çalışacak diğer yandan bölge halkları ve İttifak

¹⁴ Ahmed Emin, "Kafkasya Siyasamız ve Ermeniler", *Vakit*, 3 Eylül 1918.

¹⁵ Yavuz Selim Hakyemez, *Ermenistan Cumhuriyeti'nin İlanı ve İlk Dönem (1918-1920)*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2012, s. 59.

¹⁶ Karacakaya, *a.g.e.*, s. 281.

Devletleri temsilcileri ile birlikte hudutlarla ilgili meseleleri çözüme kavuşturmak amacıyla toplanan İstanbul Konferansı'na katılacaklardı¹⁷.

21 Haziran 1918 tarihli *Hayrenik* gazetesi Kafkasya Ermenistan Cumhuriyeti murahhasları ile yapılan bir mülakata yer verdi. Samimi olup olmadıkları bilinmez ama bu mülakattan Ermeni murahhaslarının gerçekleri kavramaya başladıkları görülüyordu. İstanbul'da yapılacak konferansa “*nazar-ı ebemmiyetle*” baktıklarını vurgulayan Ermeni murahhasları;

“Türkiye sayesinde elde edilen hüviyetin ancak Türkiye'nin sağlam desteğiyle payidar olacağını ve Türkiye ile dostça geçinmek istediklerini ifade etmişlerdi. Rusya'nın daha dün Ermenileri isyan ettirip Türkiye menfaatleri aleyhine bir Ermeni hükümeti teşkil etmek arzusunda olduğunu”

da belirtmişlerdi. Murahhaslar, yeni Ermeni Hükümeti'nin bunu dikkate almayacağını da sözlerine eklemişlerdi. Yaşananları unutmak istediklerini de ayrıca vurgulayan Ermeni murahhasları, “*Ermeni-Türk husumeti bitmiştir. Hatta dostluğu sülzlenmektedir diyebiliriz. Kafkasya Ermenilerinin, Türkiye Ermenilerinin işlerine müdahaleye niyeti yoktur*” şeklindeki ifadeleriyle dikkat çekmişlerdi¹⁸.

6 Eylül 1918 tarihinde Padişah Vahdettin, Cuma selamlığında Aharonian başkanlığındaki Ermenistan heyetini kabul etti. Ermenistan heyeti, Osmanlı Devleti'nin Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmasını hiç bir zaman unutmayacaklarını vurguladıktan sonra iyi ve dostluğa dayalı ilişkiler kurma niyetlerini ifade etmişlerdi. Padişah da aynı şekilde memnuniyetini ifade ederek Ermenistan'ın yalnız gelişmesini değil bağımsızlığını daima koruyabilecek güçte olmasını dilediğini belirtmişti. Bu sıralarda Talat Paşa, Kafkaslarla ilgili meseleleri görüşmek üzere Berlin'de temaslarda bulunuyordu. Ermeniler, Talat Paşa'nın Almanya nezdinde yapacağı temaslara kendileri açısından olumlu sonuçlar doğuracağını düşünüyorlardı¹⁹.

İlk dönemlerde Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında karşılıklı ilişkiler gayet iyi yolda ilerliyordu. Ermenistan Hükümeti, İstanbul'daki murahhasları ile yazışmalarını dahi Osmanlı temsilcileri üzerinden yapmakta sakınca görmüyordu. Erivan'dan gönderilen telgraflar, Osmanlı temsilcileri aracılığıyla

¹⁷ Ermeni murahhaslarını taşıyan Reşid Paşa vapuru arızalanınca Zonguldak'ta tamir edilmeyi beklemiş, murahhaslar zahmetli bir yolculuktan sonra İstanbul'a gelmişlerdi. Ermenistan Başvekili tarafından Ermenistan murahhaslarına iletmek üzere Osmanlı sivil ve askerî mümessili Mehmet Ali Paşa'ya tevdi edilen telgrafname, Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye ve Bahriye Nezaretlerine 7 Teşrinisani 1334 (Kasım 1918) tarihli tezkireler, *BOA, HR.SYS*, 2460/96; *Vakit*, 20 Haziran 1918.

¹⁸ *Hayrenik* gazetesinin 21 Haziran 1334 (1918) tarihli nüshasında yazdığı bir makaleyi nakleden 24 Haziran 1334 (1918) tarihli *Vakit* Gazetesi, *BOA,HR.SYS*, 2303/4, Lef 8.

¹⁹ “Aharonian'dan Erivan'da Kadjznouni'ye 9 Eylül 1918 tarihli telgraf”, *BOA, HR.SYS*, 2303-6, lef 9; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.III, Kısım IV, TTK, Ankara 1991, s. 250-251.

İstanbul'daki Ermenistan murahhaslarına ulaştırılıyordu. Erivan yönetimi, Amerika'dan İstanbul'a gönderilecek iaşenin bir kısmının Ermenistan'a sevki, Güney Kafkasya'da Osmanlı ordularının işgali altındaki Ermenistan arazisinin tahliyesi için teşebbüste bulunulması, muhacirlerle ilgili meseleler ile Ermenistan murahhas heyetinin seyahati gibi muhtelif meseleler hakkındaki talimatları Osmanlı temsilcilerinin ve makamlarının görebileceği şekilde İstanbul'daki temsilcilerine bildiriyordu²⁰.

Osmanlı Hükümeti, ulaşım ve iletişim imkânlarının yetersizliği nedeniyle uzun bir süre Erivan ile bağlantı kuramadıklarını ve tahsisatlarını alamadıklarını ifade ederek borç isteyen Ermenistan Cumhuriyeti sulh murahhaslarına üç bin lira tahsis etmişti²¹.

Gürcü Hükümeti, Ermeni askerlerinin Lori bölgesi dahilindeki tecavüzlerinden dolayı harp ilan ettiğinde İstanbul'da bulunan Ermenistan Cumhuriyeti heyeti, Tiflis'e giderek iki hükümet arasında iyi münasebetler kurulmasını sağlamak amacıyla çaba sarf etse de muvafık olamadı. Bu arada Van ve İran'dan Gürcistan'a ulaşan Türk zabitanı tevkif edilerek silahları alınmıştı. Yollarına devamlarına müsaade edilmeyen bu zabitan bölgedeki Ermeni murahhasların delaletiyle Gürcistan'daki Osmanlı murahhası Abdülkerim Paşa'ya müracaat ederek durumlarını anlatabilmiş, Abdülkerim Paşa'nın Gürcü başvekiline müracaatından sonra Türk zabitanının trenle nakillerine müsaade olunmuştu²².

Vakit gazetesinde de vurgulandığı üzere Mondros Mütarekesi'ne kadar İstanbul'da bulunan Ermeni sulh heyeti son derece açık fikirli ve dürüst zevattan müteşekkildi. Hakikaten de bu zevat ihtilaflara rağmen Türk ve Ermeni anasırı arasında bir uzlaşma zemini bulmuş ve iki milletin dışarıdan müdahaleye gerek kalmaksızın anlaşabileceğini göstermişti. Ermenistan Cumhuriyeti sulh heyeti reisi Aharonian, devletlerinin mevcudiyetini sürdürmesinin Osmanlı Devleti ile saf bir bağ kurmasına bağlı gördüğünü açıklamış hatta iki devletin bir konfederasyon şeklinde beraber hareket etmesine de taraftar olduğunu açıklamıştı. Aharonian 1918 yılı Eylül ayı başlarında yani

²⁰ Osmanlı mümessili Mehmet Ali Paşa'dan Hariciye Nezareti'ne 6,7,8 Teşrinisani 1334 (Kasım 1918) tarihli telgraflar; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâbiliye Nezareti Kalemi Mahsûs Müdüriyeti (BOA,DH.KMS)*, 49-1/32, Lef 2, 3, 5.

²¹ Bir süre sonra Aharonian "Dersaadet'te tahminden fazla kaldıklarından ve Ermeni harp esirleri ile mevkuflara önemli miktarda yardım yaptıklarından malî sıkıntı çektiklerini bildirerek söz konusu borcun, murahhasların Erivan'a dönüşünden sonra Ermenistan Hükümeti tarafından nakden gönderilmesine ya da Osmanlı Hükümeti'nin belirteceği memurlara verilmesine müsaade olunmasını talep etmişti. Bu talebe karşılık herhangi bir itiraz olmamıştı. Harbiye Nezareti'nden Sadaret'e 29 Teşrinievvel 1338 (Ekim 1922) tarihli tezkire, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BOA,BEO)*, 4540/340454.

²² *Vakit*, 31 Kanunuevvel 1334 (Aralık 1918).

henüz İttihad ve Terakki Partisi'nin iktidara hakim bulunduğu bir sırada yazdığı mektubunda ise Osmanlı Devleti ile dost bir Ermenistan fikrini müdafaa etmişti. Aharonian 4 Eylül 1918 tarihinde Vakit Baş Muharriri Ahmed Emin (Yalman) Bey'e hitaben yazdığı başka bir mektubunda; "iki ülke arasında dostane ilişkiler kurulmasının iki devletin menfaatleri icabı olduğunu ancak sağlam bir dostluk tesis edilebilmesi için en münasip ve etkili yolun nüfusa oranla yetersiz olan Ermenistan topraklarına katılmak üzere biraz daha arazi verilmesi" olduğunu ifade etmişti. Aharonian, "Biz Türklerle başkalarıyla olduğundan daha kolay anlaşabiliriz. Çünkü eski bir Türk darb-ı meselinde söylendiği üzere eski dost düşman olmaz" sözleri ile mektubuna son vererek makalelerindeki hassasiyetinden dolayı Ahmet Emin Bey'e teşekkürlerini sunmuştu²³.

Ermenistan Cumhuriyeti murahhasları ile bir mülakat yapan Vakit muharriri Kafkasya'da mevcut vaziyet hakkında Ermeni nokta-i nazarı hakkında malumat istemişti. Muharriri "büyük bir nezaketle" kabul eden murahhaslar sorulan suallerin tamamına cevap verdikleri gibi mülakattan kısa bir süre önce Erivan'dan aldıkları malumat hakkında da bilgi vermişlerdi. Kafkasya'da asayişin "mükemmel" olduğunu iddia eden murahhaslar, Müslümanlarla Ermenilerin eskiden olduğu gibi dost yaşamaları için hükümetlerinin elinden geleni yaptığını buna karşın Müslümanların hicret ettiğini ileri sürmüşlerdi. Üç aydan beri İstanbul'da bulunmalarının Türkiye ile daimi bir dostluk kurmak istediklerini gösterdiğini vurgulayan murahhaslar, kendilerine karşı pek samimi bir muamelede bulunan Osmanlı Devleti ile dost olmalarının ve icabında müttehiden hareket etmelerinin de pek tabii olduğunu ifade etmişlerdi. Ermenilerle Türklerin uzak addedilemeyecek bir maziye kadar daima dost geçindiklerinin de altını çizen murahhaslar, Kafkasya'daki Osmanlı Orduları Başkumandanı'nın bir süre önce Erivan'ı ziyaret ettiğinde gerek hükümet ve gerek ahali tarafından pek parlak bir şekilde karşılandığını, kumandanın da her tarafta Müslümanlarla Ermeniler arasında son derece iyi ilişkiler kurulmasından dolayı memnuniyetini dile getirdiğini izah etmişlerdi. Bundan başka murahhaslar, Osmanlı zabitanının Ermeni arazisinden serbestçe geçebildiklerini, Ermeni Hükümeti'ne karşı isyan ederek kendi siyasetini takip eden Antranik ve kuvvetleri ile ilgilerinin bulunmadığını ve izledikleri siyasetin bunu teyit ettiğini ileri sürmüşlerdi. Ermenistan arazisinde işe sıkıntısının büyük ciddi boyutlara ulaştığını ve Azerbaycan Kuvvetleri Kumandanı²⁴ Nuri Paşa'nın bir miktar un ihracına müsaade edeceğini ümit ettiklerini belirtmişlerdi. Murahhaslar işe, salgın hastalıklar ve göçmenler meselesinde de yardım beklediklerini dile getirmişlerdi²⁵.

²³ Ermeniler ve Türkler; Ermenistan Cumhuriyeti İstanbul Sulh Heyeti Murahhasası'nın 4 Eylül 1918 tarihli mektubu, *Vakit*, 8 Mart 1919.

²⁴ Kafkas İslam Ordusu kumandanı demek istiyor.

²⁵ Ermenistan Cumhuriyeti Arazisinde Vaziyet-Türk Ermeni Dostluğu-, *Vakit*, 24 Eylül 1918.

Ermenistan'ın Osmanlı Devleti ile önyargısız antlaşmaya varması, husumetin devam etmesini bekleyen ve bundan rant elde etmeye çalışan çevrelerde büyük rahatsızlığa neden olmaktaydı. Öyle ki; Ermenistan Başbakanı, Harbiye ve Maliye nazırlarının Müslüman taraftarı oldukları dahi iddia edildi. Bu arada Ermenistan Hükümeti'ni malî, askerî ve siyasî açıdan son derece zor günler bekliyordu. Amerikan yardım heyetlerinin İstanbul'a iâşe sevk edeceğini öğrenen Ermenistan Hükümeti, bunun bir kısmının Ermenistan'a sevk edilmesi için çalışmalar yürüttü²⁶.

3- Ermenistan'da Osmanlı Heyeti

Ermenistan'ın, İstanbul'a temsilci göndermesinden sonra Ferik Mehmet Ali Paşa'nın da Osmanlı Devleti'nin, Erivan'daki askerî ve diplomatik temsilcisi olduğu açıklandı²⁷. Mehmet Ali Paşa, Erivan'a giderek Ermenistan'da yaşanan gelişmeleri yakından takip etti. Öyle ki; Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan'a resmi bir temsilci atamadan evvel Gürcistan ve Ermenistan'a atama yapması Azerbaycan'da tepkiyle karşılanmıştı²⁸.

Başlangıçta Osmanlı Devleti, topraklarından Ermenistan'a yapılan göçler ve Ermenistan'daki savaş hazırlıklarından endişe ediyordu. Ermenistan'ın 30,000'e yakın asker toplamak üzere çalışmalar yaptığına ve Osmanlı topraklarından hicret edenlerden mürekkep bir süvari alayı oluşturmak istediğine dair istihbarat da alınmıştı. Mehmet Ali Paşa bu meseleleri Ermenistan İç İşleri Bakanı ile açık açık müzakere ederek endişelerini bildirdi. İç İşleri Bakanı da Osmanlı ordusunun karşı harekâtından endişe ediyordu. Bu görüşmelerde taraflar birbirlerine saldırmayacaklarına dair güvenceler verdiler ve güvensizlik bir nebze olsun azaldı. Hatta Ermenistan İçişleri Bakanı süvari alayı projesinin fırka kumandanı tarafından önerildiğini fakat nezaretçe kabul edilmediğini itiraf etti. Karşılıklı taahhütlere rağmen, bölgenin siyasî zemini tarafların teyakkuz halinde olmalarını gerektiriyordu²⁹.

Mehmet Ali Paşa, 19-24 Ekim 1918 tarihleri arasında gönderdiği raporlarda da Ermenistan'daki kabine buhranından ve Gürcü-Ermeni anlaşmazlıklarından bahsettikten sonra Ermenistan'ın 30.000'e yakın askeri silahaltına aldığı ve muhacirlerden bir süvari alayı teşkil etme niyetinde

²⁶ Ermenistan Başvekili'nin Osmanlı temsilcisi Mehmet Ali Paşa vasıtasıyla Ermeni Murahhaslarına iletmek istediği 6 Teşrinisani 1334 (Kasım 1918) tarihli telgrafı, *BOA, HR.SYS*, 2460/96, lef 1.

²⁷ Meclis-i Vükela'nın 1 Ağustos 1918 tarihinde Aharonian ve Dışişleri Bakanı Hatisyan'a iletmek üzere aldığı kararlar, *BOA,HR.SYS*, 2303/4, lef 20.

²⁸ Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, Kasım 1999-2003, s. 576.

²⁹ Harbiye Nezareti'nden mevrud 19 Teşrinievvel 1334 (Ekim 1918) tarihli şifre sureti, *BOA,HR.SYS*, 2460/5.

olduğunu bildirdi³⁰. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru gönderilen bu raporlar Ermenistan'ın Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde yaşanacak değişimin habercisiydi.

Mehmed Ali Paşa 20 Kasım 1918 tarihinde Güney Kafkasya'da Ermenistan arazisinin tahliye müddetinin dolmasına birkaç gün kaldığını vurgulayarak Ermenistan nezdinde Osmanlı Devleti'nin askerî mümessilliğinden istifasını sundu. Ermenistan'la dostluk ve sulh muahedesi yapılmış olduğundan askerî mümessillğe artık lüzum kalmadığını düşünen Mehmet Ali Paşa siyasi bir mümessil tayin edilerek bir an evvel Erivan'a gönderilmesini istiyordu³¹. Buna mukabil Hariciye Nezareti, Mehmet Ali Paşa'ya bir telgraf göndererek kısa zaman içerisinde Erivan'a siyasi bir mümessil tayin edileceğini, mümessilin varışına değin Paşa'nın eskiden olduğu gibi vazifeye devam etmesini istedi³². Ancak İtilaf Devletlerinin devreye girişi ile Osmanlı-Ermenistan ilişkileri bozulmaya başladığından 1918 yılı Aralık ayı sonlarına doğru Mehmet Ali Paşa Trabzon'a döndü³³.

Osmanlı Devleti ancak 1919 yılı Şubat ayı başlarında Erivan'a orta elçi unvanıyla Cafer Bey'i tayin edebildi³⁴.

4- Güney Kafkasya'da (Brest-Litovsk Antlaşması ile Belirlenen Sınırlar Haricinde) Osmanlı Birliklerinin İşgali Altındaki Bölgelerde Ermeni Mültecilerin Durumu

Aharonian başkanlığında İstanbul'a gelen Ermeni heyeti, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından kabulü sırasında Bakü harekâtı esnasında Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilen yerlerde bulunan Ermenilerin memleketlerine dönmelerine izin verilmesini talep etmişti. Enver Paşa zaten bu maksatla lazım gelenlere talimat verildiğini vurgulayarak askerî açıdan hiçbir mahzuru olmayan yerlerde ikamet etmeleri için Ermenilerin peyderpey memleketlerine döneceklerine dair taahhütte bulundu³⁵.

³⁰ Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi'nden Hariciye Nazırı Beyefendiye takdim edilmek üzere Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'ne 28/10/1334 (1918) tarihli telgraf, *BOA,HR.SYS*, 2460/56.

³¹ Ermenistan Osmanlı Mümessili Mehmed Ali Paşa'dan 20 Teşrinisani 1334 (1918) tarihli telgraf, *BOA,HR.SYS*, 2303/12, lef 12.

³² Hariciye Nezareti'nden Erivan Mümessil-i Askerî ve Siyasiliği'ne 23 Teşrinisani 1334 (Kasım 1918) tarihli telgraf, *BOA,HR.SYS*, 2303/12, lef 11.

³³ *Vakit*, 30 Kanunuevvel (Aralık) 1918.

³⁴ Ne yazık ki BOA kayıtlarından, taradığımız gazetelerden ve inceleyebildiğimiz eserlerden Cafer Bey'in tayini dışında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız için bu konuda değerlendirme yapamıyoruz. Hariciye Nazırı'ndan Sadaret'e 14 Kanunusani 1336 (Ocak 1920) tarihli tezkire ve 17 Mart 1336 (1920) tarihli Şura-yı Devlet Mazbatası, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Şura-yı Devlet Evrakı (BOA,ŞD)*, 2842/62.

³⁵ Karacakaya, *a.g.e.*, s. 281.

Osmanlı Devleti'nin, müreffeh Ermenistan'a ulaşabilmeleri için gerekli tedbirleri almaya çalıştığı muhacirler, ekonomik sıkıntılar yaşayan Ermenistan Hükümeti açısından ayrı bir yükü. Ne yazık ki; Ermenistan'ın ihtiyaçlarını karşılayamadığı çok sayıda muhacir ve nefer açlıktan telef olmuştu³⁶.

1 Ağustos 1918 tarihinde Osmanlı Hükümeti, Güney Kafkasya'daki muhacirler hakkında aldığı kararları Ermenistan temsilcisi Aharonian ve Dışişleri Bakanı Hatisyan'a bildirdi. Buna göre Osmanlı Hükümeti, Batum'da Osmanlı Orduları Kumandanı Esad Paşa'ya talimat vererek; Batum ve Gümrü (Alexandrapol)'de buldukları tespit edilen Ermeni muhacirler hakkında inceleme yapılmasını emretmiş, Ermenistan ve Osmanlı topraklarından geçen hatlar arasında bağlantı kurulması amacıyla demiryolu idaresine ve askerî yetkililere gerekli emirler verilmişti. Ayrıca Pambak'taki sivil ve Lori'deki askerî yetkililere bu bölgelerin tahliye edilerek Ermenilere bırakılması için talimat gönderilmişti. Bunlara karşılık Osmanlı Hükümeti Antranik ve çetelerin faaliyetlerine son verilmesini istiyordu³⁷.

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Ermenistan'da, Osmanlı Devleti karşıtı siyasî bir hareketlilik yaşandı. Bunun üzerine Osmanlı yetkilileri, İstanbul'daki Ermeni murahhasları ile görüşerek endişelerini bildirdiler. Ermeni murahhaslar, Osmanlı kuvvetlerinin hicrete mani olduklarını, Ermenilerin tevkif edildiğini ve Karabağ meselesinden dolayı Türk ordusunun bir harekât yapmak üzere olduğunu öğrendiklerini iddia ettiler. Buna karşılık Osmanlı yetkilileri, Ermeni temsilcilerine bir harekât yapılmayacağına dair garanti vererek merkezden habersiz bir harekât yapılmaktaysa dahi kuvvetlerin geri çekileceğini bildirdiler. Azerbaycan'la yaşanan sorunların siyasî yollardan çözülmesini arzulayan Osmanlı Hükümeti, hicrete mani olunmaması ve tevkif edilenlerin tahliyesi için gerekli talimatları verecekti³⁸.

Mondros Mütarekesi'nden sonra da Mehmed Ali Paşa, Brest-Litovsk Antlaşması haricinde Osmanlı birliklerinin işgali altındaki yerlerde Ermeni mültecilerinin hüsn-ü suretle kabul edildiğini ve kendilerine her türlü kolaylığın gösterildiğini beyan etmişti³⁹.

5- Esirlerin İadesi

27 Temmuz 1918 tarihinde Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'e müracaat eden Aharonian, yapılan mukavele ve protokol gereği Ermenistan ile Osmanlı

³⁶ Ermenistan'daki Osmanlı Mümessili'nden Hariciye Nezareti'ne 26 Eylül 1334 (1918) tarihli telgraf, *BOA, HR.SYS*, 2458/84.

³⁷ Meclis-i Vükela'nın 1 Ağustos 1918 tarihinde Aharonian ve Dışişleri Bakanı Hatisyan'a iletmek üzere aldığı kararlar, *BOA,HR.SYS*, 2303/4, lef 20.

³⁸ Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Reisi'nden Hariciye Nezareti'ne 24 Teşrinievvel 1334 (1918) tarihli tezkire, *BOA,HR.SYS*, 2460/28

³⁹ Mehmed Ali Paşa'nın Beyanatı, *Vakit*, 30 Kanunuevvel (Aralık)1918.

Devleti arasında iyi ilişkiler kurulduğunu, Osmanlı esirlerinin Batum'da bulunan Osmanlı memurlarına çoktan teslim edildiğini belirterek evvelce Osmanlı askerleri tarafından esir alınıp memleket dâhilinde bulunan Ermeni subay ve neferlerinin ve daha önce Rus tabiiyetinde bulunan Ermenilerin serbest bırakılmalarının hakkaniyete uygun olacağını ifade etti. Aharonian esirlerin sayıları hakkında ellerinde kesin kayıtlar olmadığını, bunların isimleri ve nerelerde bulduklarına dair bir liste hazırlanmasını ve hazırlanan listelerin de kendilerine gönderilmesini istemekteydi. Ermeni heyetinin, Kars, Erzurum ve Gümrü'ye yapılan harekât esnasında Osmanlı Devleti tarafından esir alınan Ermenilerin sayıları hakkında çok az malumata sahip olduğu anlaşılıyordu. Heyet, sadece Ankara'da harp esiri bulunduğunu biliyordu. Ancak esirlerin sayıları hakkında malumata sahip değildi. Buna karşın Osmanlı Hükümeti, Ermeni heyetine verdiği cevapta esirlerin serbest bırakılmalarında hiçbir mahzur görmediğini bildirdi⁴⁰.

Osmanlı Devleti, bir iyi niyet göstergesi olmak üzere 15 Ekim 1918 tarihinde "Kerkyra" vapuruyla 39 harp esirini Ermenistan'a gönderdi. Ermenistan Cumhuriyeti Sulh Murahhaslığı da esirlere yapılan iyi muameleden dolayı teşekkürlerini bildirdi⁴¹. Bundan sonra da Osmanlı Devleti nezdinde bulunan Ermeni esirlerin muhtelif vilayetlerden peyderpey İstanbul'a ve buradan Ermenistan'a sevk edilmeleri için hazırlıklar yapıldı⁴².

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Ermeni murahhasları, sadece esirlerin değil İstanbul hâpishanelerinde bulunan Güney Kafkasya doğumlu Ermenilerin de tahliye edilmelerini talep etmeye başladılar⁴³. Mondros Mütarekesi müzakerelerinin yürütüldüğü sıralarda Osmanlı Hükümeti, Ermeni murahhasları tarafından tahliyesi talep edilen ve aralarında Kafkasya doğumluların da bulunduğu Yedikule (Samatya) kampında (üsere karargâhında) toplanan

⁴⁰ Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu'ndan (Aharonian imzasıyla) Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'e 27 Temmuz 1918 tarihli tahrirat, *BOA,HR.SYS*, 2303/5, lef 1-2.

⁴¹ Ermenistan Cumhuriyeti Heyeti'nden Osmanlı Hariciye Nazırı'na 18 Teşrinievvel 1334 (Ekim 1918) tarihli mektup ve Hariciye Nezaretinden Harbiye Nezaretine 21 Teşrinievvel 1334 (Ekim 1918) tarihli tezkire, *BOA,HR.SYS*, 2232/12; Harbiye Nazırı'ndan Hariciye Nazırı'na 17 Teşrinievvel 1334 (Ekim 1918) tarihli tezkire, *BOA,HR.SYS*, 2303/9, lef 2.

⁴² 4 Kasım 1918 tarihinde sekiz esir daha diğerleri gibi serbest bırakıldı. Harbiye Nezaretinden Hariciye Nezaretine 4/ Teşrinisani 1334 (Kasım 1918) tarihli tezkire, *BOA,HR.SYS*, 2232/6.

⁴³ 29 Ekim 1918 tarihinde Aharonian, Ahilkelek doğumlu Boghos Yamdanz? adlı bir şahsın 1918 yılı Kasım ayında Ermeni savaş esirlerini taşıyacak Reşid Paşa vapuruyla birlikte ülkesine iadesini talep etmişti. Ermenistan Cumhuriyeti Heyeti Başkanı Aharonian'dan Hariciye Nazırı'na 29 Ekim 1918 tarihli tahrirat, Hariciye Umur-ı Siyasî'den Hariciye Nezaretine 31 Teşrinievvel 1334 (Ekim 1918) tarihli tezkire, *BOA,HR.SYS*, 2232/32, lef 1-2.

Ermeni harp esirlerinin, Reşid Paşa vapuruyla Poti ve Batum'a gönderilmeleri amacıyla gerekli düzenlemeleri yaptı⁴⁴.

Mondros Mütarekesi gereğince Ermeni esirler ve mevkular İtilaf Devletlerine teslim edilecekti. Mütareke imzalandığı sırada Ermeni esirlerin hemen hemen tamamı zaten Ermenistan'a sevk edilmişti. Bu durumda sadece Ermeni mevkuların, İtilaf Devletleri temsilcilerine teslim edilmesi gerekiyordu. Osmanlı Hükümeti de hemen hazırlıklara başlayarak evvelce Ankara'ya gönderilmiş mevkularla, Rus tebaasından Ermenilerden sevk ve tevkif edilenler hakkında malumat verilmesini ve bunların serbest bırakılmalarını istedi⁴⁵. Bununla birlikte işgal dönemi boyunca Ermeni mevkuf ve mahkumların iadesi ile ilgili çok ciddi sıkıntılar yaşanacaktı.

6- Komitecilik ve Asayişsizlik

Ermenistan'da asayiş konusunda çok ciddi sıkıntılar yaşanıyordu. Askerler çalıntı eşya satıyor, Erivan'da her gece silah sesleri duyuluyordu. Ermenistan Hükümeti, bunu önleyebilmek amacıyla silah toplama kararı aldıysa da başarılı olamadı. Diğer bir sıkıntı da Rus etkisinin devam etmesiydi. Askerî talimatlar hâlâ Rusça idi. "Ermeni zabitanı Rus harcıyla yetiştiğinden Rus ruhu taşıyorlardı". Ermenistan Hükümeti, millî ordu tesis edilmesine mani olduğundan üç yüz subayı ordudan çıkarmak zorunda kaldı. İaşe sıkıntısından ordudan neredeyse her gün yüz kadar asker firar ediyor, bunlar yakalansalar da yine aynı vakalar yaşanıyordu. Rus etkisindeki katagigos hükümet üzerinde çok fazla etkili değildi. Katagigos, meclisin açılışına dahi davet edilmemişti⁴⁶.

Ermenistan, Osmanlı Devleti ile sulh yaptığı halde Antranik ve çetesi faaliyetlerine devam ediyordu. Osmanlı Hükümeti'nin, Ermenistan yetkilileri ile doğrudan temas kurma yetkisi verdiği Esad Paşa, Osmanlı Hükümeti'nin Antranik'ten şikâyetini dile getirerek tedbir alınmadığı takdirde Osmanlı kıtaatının gereğini yapacağını bildirmek zorunda kaldı⁴⁷. Bu ikaz kısmen iyileşme sağladıysa da Mondros Mütarekesi'nden sonra komiteler faaliyetlerini yine arttırdılar.

27 Kasım 1918 tarihinde 9. Ordu Kumandanı Şevki Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen şifrede, "Ermenilerin bir taraftan Müslümanlara eziyet ederken diğer

⁴⁴ Aharonian'dan Hariciye Nezareti'ne 26 Ekim 1918 tarihli mektup ve Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 29 Teşrinievvel 1334 (Ekim 1918) tarihli tezkire, BOA,HR.SYS, 2232/29, Lef, 1-2.

⁴⁵ Şube Müdürü tarafından Emniyeti Umumiye Müdürü'ne sunulan rapor, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi* (BOA, DHEUM.AYŞ), 56/49, Lef 13.

⁴⁶ Ermenistan'daki Osmanlı Mümessili'nden Hariciye Nezareti'ne 26 Eylül 1334 (1918) tarihli telgraf, BOA, HR.SYS, 2458/84.

⁴⁷ Ermenistan Hükümeti tarafından gönderilen ve Batum Osmanlı Orduları Kumandanı Esad Paşa aracılığıyla Ermeni Delegasyonu Başkanı Aharonian ve Dışişleri Bakanı Hatisyan'a gönderilen 1 Ağustos 1918 tarihli telgraf, BOA,HR.SYS, 2303/4, lef 17.

tarafından Avrupa efkârını Türklük aleyhine çevirmek için vâveylâ kopardıkları” vurgulanmıştı. Ermenilerin *“vahşi ve bâgîyâne hareketlerinin de gündend güne arttığını”* vurgulayan Şevki Paşa, Osmanlı ordularının terk edecekleri arazide yaşanacak felâketlerin önünü almak amacıyla bir İtilâf heyetinin bölgede nezaret görevini üstlenmesini ve bu tarihe kadar bölgenin Osmanlı ve Ermeni kuvvetlerinin müşterek işgali altında kalmasını, son olarak da ilkbaharda bu bölgedeki Müslümanların İran, Azerbaycan veya Osmanlı Devleti’ne hicretlerini önermekteydi⁴⁸.

7- Ermenistan’ın İaşesi

1918 yılı kış mevsimine doğru Ermenistan’da mevcut mahsulât ve sarfiyat nazar-ı dikkate alındığında ancak ülkenin altı aylık iaşesi temin edebilecek seviyedeydi. Ermenistan’da başta muhacirler olmak üzere sivil ve askerler açlık tehlikesi ile karşı karşıya idi⁴⁹. Bu durumda dahi Erivan’da Alman temsilcisi ve tüccarları fabrika ya da mağazalardaki pamuğu gizlice pazarlık ederek satın alıyor, bu durum kaynakları kısıtlı olan Ermenistan ekonomisine ciddi bir darbe vuruyordu. Ermenistan’da malî sıkıntılardan dolayı asker toplamakta güçlük çekiliyor, ordudan firarlar artıyordu⁵⁰. İaşe sıkıntısına bir türlü çare bulamayan Ermenistan Cumhuriyeti Başvekili Kadjznouni, Amerikan yardım heyetlerinin İstanbul’a iaşe gönderileceğini öğrenmişti. Kadjznouni yine Osmanlı mümessili vasıtasıyla ihtiyaçları olduğunu beyan ederek gelen iaşenin bir kısmının Ermenistan’a sevkini rica etti. Bu şekilde Amerikan yardım heyetleri Ermenistan’a bir miktar yardım yapabildiler⁵¹.

⁴⁸ “20/21 Kasım 1918 gecesi Şâhtahtı yakınlarındaki Çerakçı köyüne baskın yapan Ermeni eşkiyasının, Müslüman ahalden bir kişiyi şehid ettikten ve iki kişiyi yaraladıktan sonra onlara ait 737 koyunu götürdükleri, yine Zengezur ve Nahçıvan yakınlarındaki Cul, Kabahlu ve Kurban ile bunların yakınlarındaki köylere baskın yapan Ermeni asker ve ahâlisinin üç yüz kadar Müslümanı şehid ederek kalanları hicrete mecbûr bıraktıkları eşya ve hayvânlarının gasb olduğu, Zengezur-Dereligühter mıntıkları arasındaki on üç Müslüman köyünün bir aydan beri Antranik ve Bapun çetelerinin taarruzuna maruz kaldıkları umûmî üç hücum neticesinde bini mütecâviz kayıp veren Müslüman ahalinin memleketlerini terk ettikleri istihbar alınmıştı. Yapılan tedkikât ve tahkikât neticesinde o an itibarıyla muhtelif mıntikalardan yüz otuz üç müslüman köyü ahâlisinin tazyik görerek (yurtlarından) çıkarıldıkları ve halen muhtâc ve perîsân bir hâlde oldukları tespit edilmişti”. Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı’ndan alınan 27 Teşrinisani 1334 (27 Kasım 1918) tarihli şifre, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Meşâlîmi I, 1906–1918*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

⁴⁹ Ermenistan’daki Osmanlı Mümessili’nden Hariciye Nezareti’ne 26 Eylül 1334 (1918) tarihli telgraf, *BOA, HR.SYS*, 2458/84.

⁵⁰ Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü’nden Hariciye Nezareti Kalem-i Mahsus’a 29 Ağustos 1334 (1918) tarihli rapor, *BOA, HR.SYS*, 2456/31.

⁵¹ Erivan Siyasî ve Askerî Mümessili Mehmet Ali Paşa’dan Hariciye Nezareti’ne 6 Teşrinisani 1334 (Kasım 1918) tarihli telgraf, *BOA, DH.KMS*, 49-1/32, lef 2.

Osmanlı Hükümeti de Ermenistan'a iki defada 150 ton buğday yardımında bulundu. "Bunun Osmanlı Hükümeti'nin Ermeniler hakkında şefkat ve merhameti ve idare-i hüsnü münasebata bir delil olduğunu" ifade eden Mehmed Ali Paşa, Ermeni muhacirlere ordunun da on ton buğday verdiğini açıklamıştı. İktisadî açıdan son derece zor günler geçiren Osmanlı Devleti tarafından yapılan yardım miktarı belki fazla değildi. Ancak Ermeni halkının Osmanlı Devleti'nin manevi desteğini hissetmesi açısından sembolik bir öneme sahipti⁵².

1918-19 kışında Ermenistan'da yaklaşık 200,000 kişi açlıktan ve salgın hastalıklardan hayatını kaybetti. Hovannisian bu durumu "soykırım hala devam ediyordu" şeklinde değerlendirmektedir ki, bu Ermenilerin meseleye bakış açılarını gösteren bir delildir⁵³. Bu dönemde Osmanlı Hükümeti muhacirler için elinden geleni yapmış, gerek Ermenistan Hükümeti ve gerekse İstanbul'daki murahhaslarının bu konuda önemli sayılabilecek bir şikâyetleri olmamıştı. Yaşanan ufak tefek aksaklıklar ise alınan tedbirler sayesinde bertaraf edilmişti. Kayıplar bağımsız Ermenistan Hükümeti'nin basiretsizliğinden ve Ermenilerin haklarını koruduklarını sık sık gündeme getiren Batılıların gerekli yardımı ulaştırmamasından kaynaklanıyordu.

8- İstanbul Konferansı

İttifak Devletlerinden bağımsız olarak Batum'da Güney Kafkasya temsilcileri ile müzakerelerde bulunan ve antlaşmalar imzalayan Osmanlı Hükümeti başta Almanya olmak üzere müttefiklerinin tepkisini çekmişti. Kurulan temaslar neticesinde Osmanlı Devleti ve müttefikleri ile Kafkasya'da bağımsızlığını ilan eden devletlerin temsilcileri arasında İstanbul'da bir konferans düzenlenmesine karar verildi. Batum'dan dönen Halil Bey, Kafkasya'nın geleceği hakkında müzakerelerde bulunmak üzere İstanbul'da bir konferans düzenlenmek istendiğini bildirmişti⁵⁴. Batum Konferansı'nda ve ayrı yürütülen müzakerelerde Kafkasya'daki hudutlar konusunda kesin bir antlaşmaya varılamadığından İstanbul'da toplanacak konferans ayrı bir öneme sahipti. İttifak Devletleri adına İstanbul'daki elçileri konferansa katılacaklardı⁵⁵. 1918 yılı Temmuz ayı ortalarında başlaması ve birkaç hafta sürmesi beklenen konferansın Kasımpaşa'da Bahriye Nezareti büyük salonu merkez binasında toplantılarını yapması planlanıyordu⁵⁶. İstanbul Konferansı'nda hudutlar hakkında kesin bir karara varmak hedefleniyordu. Konferansta sadece sınırlar değil iktisadi ve ticari meseleler de müzakere edilecek, elçilik ve konsolosluklarla ilgili kararlar alınacaktı⁵⁷.

⁵² Mehmed Ali Paşa'nın Beyanatı, *Vakit*, 30 Kanunuevvel 1334(1918).

⁵³ Richard G. Hovannisian, *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, Volume II, Macmillan Press LTD, 1997, s. 310-311.

⁵⁴ *Vakit*, 14 Haziran 1918.

⁵⁵ *Vakit*, 28 Haziran 1918.

⁵⁶ *Vakit*, 23 Haziran 1918.

⁵⁷ *Vakit*, 20 Haziran 1918.

18 Haziran 1918 tarihinde İstanbul Konferansı'na katılmak üzere Gürcü ve Ermeni murahhaslardan mürekkep otuz iki kişilik bir murahhas heyeti İstanbul'a geldi. Azerbaycan murahhaslarının kısa bir süre sonra gelecekleri haber alınmıştı⁵⁸. 21 Haziran 1918 tarihinde Gürcü ve Ermeni murahhasları önce Sadrazam Talat Paşa'yı ardından Adliye Nazırı Halil Bey ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı ondan sonra da Almanya sefaretini ziyaret ettiler⁵⁹. 24 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan ve Dağıstan Murahhasları da İstanbul'a ulaştı. Azerbaycan Heyeti Başkanı Resulzade Ahmed Emin Bey; Osmanlı Devleti ile dostluk ilişkilerini devam ettirmekten ve dört cumhuriyetin müttefik bir şekilde varlıklarını sürdürmelerinden yana olduklarını beyan etti⁶⁰. Ermenilerle Türkler arasında husumet olmadığı halde "harici nedenlerle nahoş hadiseler yaşandığını" ifade eden Resulzade Ahmed Emin Bey;

"Ermeniler tahriklere kapılmazlarsa bizim her hususta yardımımızı alırlar. Ermeniler menfaatlerini düşünerek bizimle dost geçinmelidir. Bilhassa iktisadi meselelerde bunun ne kadar önemli olduğunu anlamaları için haritaya bakmaları yeterlidir. Tam manasıyla dost olmak için Ermenistan abalisi ile Osmanlı Ermenileri arasındaki münasebat şeklinin açıklığa kavuşturulması lazımdır."

sözleri ile Ermenileri dikkatli davranmaları konusunda uyarıyordu⁶¹. Güney Kafkasya konusunda İttifak Devletleri arasında uzlaşma sağlandığı zaman asıl konferans başlayacaktı. Bu konferansın neticesinde muahedeler imzalanacaktı⁶².

İstanbul Konferansı'nın müzakere edeceği program konusunda İttifak Devletleri kendi aralarında henüz bir karara varmış değillerdi. Bu programı vücuda getirmek için Kars, Ardahan ve Batum'daki ahali tarafından verilen kararın neticesini beklemek gerekiyordu. İşte bu sırada Kars, Batum ve Ardahan'da Müslüman ahali, ekseriyetle Osmanlı Devleti lehine oy vererek Osmanlı Devleti'ne ilhak hususunda ne kadar istekli olduğunu göstermişti⁶³. Halkoylaması neticesine göre diğer meseleleri ihtiva edecek olan programın hazırlanması ve İttifak Devletleri arasında yürütülen müzakerelerin sona ermesi bekleniyordu. Bu şartlar altında konferansın ne zaman toplanacağı belirsizliğini koruyordu⁶⁴.

⁵⁸ *Vakit*, 20 Haziran 1918.

⁵⁹ Gürcüler Perapalas, Ermeniler Tokatlıyan otellerinde misafir edildi. Ermeni ve Gürcü heyetleri meyanında 8 kişi asıl murahhası. Gürcü murahhasları Gegeçkori, Odişelidze, Kovazara, Stiladze'den Ermeni murahhasları ise Avedis Aharonian, Gagovar Hatisyan, Doktor Aleksandr Hatisyan, General Kurganof'tan mürekkepti. Papadjanoff adında başka bir Ermeni murahhası Azerbaycan heyeti ile birlikte İstanbul'a gelip arkadaşlarına katılacaktı. *Vakit*, 14-23 Haziran 1918.

⁶⁰ *Vakit*, 26 Haziran 1918.

⁶¹ Gürcü Murahhas Heyeti Başkanı Gegeçkori konferans işleri hakkında Çenkeli ile görüşmek üzere Berlin'e gitmiş ise de ikisinin de bir kaç gün içerisinde Balkan treni ile İstanbul'a dönmeleri bekleniyordu. *Vakit*, 27 Haziran 1918.

⁶² *Vakit*, 5 Temmuz 1918.

⁶³ *Vakit*, 21 Temmuz 1918.

⁶⁴ *Vakit*, 21 Temmuz 1918.

10 Ağustos 1918 tarihli Vakit gazetesine beyanat veren Hatisyan, Ermenilerin Bakü ve Azerbaycan'a ait şehirler hakkında hiçbir ilhak fikrine sahip olmadıklarını sadece Ermenilerle meskûn şehirlerin Ermenistan'a bırakılmasını talep ettiklerini beyan etmişti. Hatisyan, bundan başka Almanya ve Rusya arasında mütareke imzalandığı andan itibaren Alman cephesinde bulunan binlerce Ermeni askerinin tek yol olan Bakü demiryolu ile memleketlerine dönmeye başladıklarını, Bakü'ye vardıklarında bunların dönüşlerine engel olduğunu ve Ermenistan meclisinin Azerbaycan Hükümeti nezdinde teşebbüslerine rağmen bunların memleketlerine dönmeleri için müsaade edilmediğini ileri sürmekteydi⁶⁵. Hatisyan, Ermeni askerler konusunda haklıydı lakin Azerbaycan Hükümeti ile ilgili kısmi eksik naklediyordu. Çünkü o sıralarda Ermeni askerlerinin toplandığı Bakü, Azerbaycan Hükümeti'nin değil Bolşeviklerin kontrolündeydi.

Ermeni temsilciler Enver Paşa ile görüşmelerinde de toprak arzularını dile getirmişlerdi. Ermeniler, ekseriyete sahip olduklarını iddia ederek Gürcistan'dan Borçalı'yı, Azerbaycan'dan ise Kazak, Karabağ, Zenzegur ve Orduabad kazalarını talep ediyor, Osmanlı kuvvetlerinin ise Sürmeli, Nahçıvan, Ahılkelek, Eçmiyadzın ve Erivan sancaklarından çekilmelerini istiyorlardı. Osmanlı Harbiye Nezareti bölge nüfusu ve toprak talepleri ile ilgili iddialara karşılık yeni bir proje hazırlamak amacıyla Azerbaycan temsilcilerine müracaat etti. Ancak Azerbaycan temsilcileri tarafından hazırlanan istatistikler ve haritalar karşı tarafta kabul görmedi⁶⁶.

1918 yılı Ağustos ayı sonlarına gelindiği halde ikili görüşmeler ötesinde İstanbul Konferansı toplantılarına başlayamamıştı⁶⁷. Bu koşullar altında Osmanlı ordusu Bakü'ye doğru harekete geçti ve bir süre sonra da Mondros Mütarekesi imzalandığından İstanbul Konferansı toplanamadı.

9- Osmanlı Ordularının İleri Harekâtı ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin Tepkisi

Nuri Paşa ve İslam ordusu 18 Eylül 1918 tarihinde Bakü'yü Bolşevik Ermeni ve az sayıda İngiliz'den oluşan işgal kuvvetlerinden kurtardı⁶⁸. Ermenistan Hükümeti savaşın son dönemlerinde Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilen arazinin tahliyesini bekliyor, tahliyenin ardından bu araziye gelecek olan Ermeni muhacirleri yerleştirmeyi tasarlıyordu. 20 Eylül 1918 tarihinde Hatisyan, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'e Ermenistan'daki durum hakkında Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti tarafından onaylanan bir bildiri

⁶⁵ *Vakit*, 10 Ağustos 1918.

⁶⁶ Ayna Askarova, *Rus Belgelerine Göre Kafkasya'da Sınır Meselesi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 51-55.

⁶⁷ *Vakit*, 20 Ağustos 1918.

⁶⁸ Bal, *a.g.e.*, s. 226-228; Çolak, *a.g.e.*, s. 272.

sundu. Bildirinin en dikkat çekici özelliği, Ermenistan'ın izleyeceği dış politika ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri hakkında fikir vermesiydi. Ermenistan Hükümeti, dışta Osmanlı Devleti ile barışı sağlamlaştırmak ve yakın komşuluk ilişkileri geliştirmek, işgal edilen Ermeni topraklarının tahliyesini sağlamak ve göçmenlerin dönüşü ile ilgili sorunları çözmek istediğini vurguluyor, Azerbaycan ve Gürcistan'la olan sınır meselelerini dostça çözmek ve etnik temelde demokratik tedbirler almak istediğini de özellikle belirtiyordu⁶⁹. Yalnız mesele sadece Osmanlı Devleti ve Ermenistan Cumhuriyeti ile ilgili değildi. Kafkasya'da hakimiyet kuran Almanlar da meseleye müdahil olduğundan Sadrazam Talat Paşa, Kafkasya ile ilgili meseleleri müzakere etmek amacıyla 22 Eylül 1918 tarihinde Berlin'e doğru hareket etti⁷⁰.

10- Güney Kafkasya'da Osmanlı-Alman Rekabeti ve Ermenistan Cumhuriyeti

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Güney Kafkasya ile tarihi ve kültürel bağları bulunan Osmanlı Devleti ile bölge üzerinde siyasî ve iktisadî emelleri olan Almanya yeni bir durum değerlendirmesi yapmak zorunda kaldı. 27 Nisan 1918 tarihinde Almanya ile Osmanlı Devleti arasında Maverâ-yı Kafkasya'nın nüfuz bölgelerine ayrılması konusunda gizli bir antlaşma imzalanmıştı. Buna göre, Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilen arazi ile Kars-Alexandropol-Karakilise demiryolunun geçtiği bölge Osmanlı Devleti'ne katılacaktı. Kafkasya'nın diğer bölümü ise Almanya'nın nüfuz bölgesi olarak tanınacaktı. Osmanlı ordusu, Kuzey İran'da bulunan İngilizlere karşı savaşmak amacıyla Maverâ-yı Kafkasya demiryollarını kullanabilecekti. Böylece, Osmanlı kuvvetlerine Azerbaycan'a girme imkânı da verilmiş olacaktı⁷¹.

Kafkasya'nın hassas durumu Almanların bölge ile yakından ilgilenmelerine neden olmaktaydı. Almanlar mevcut bazı meseleleri gerekçe göstererek Azerbaycan Hükümeti'ne üç gün müddetli bir ultiimat verdiler. Ultimatonda Azerbaycan Hükümeti'nden Tiflis ve Soçi civarındaki Müslümanlarla ilgili tedbirler alınması talep ediliyor, Bakü'nün durumu tartışmaya açılıyordu. İşin

⁶⁹ Bildiride umumî vaziyet açıklandıktan sonra Ermenistan'ın malî dar boğazda bulunduğu bir kez daha vurgulanmaktaydı. Ayrıca Ermenistan'da göçmen ve işe sevki için vesait sıkıntısı çekildiği, güvenlik zafiyetleri olduğu ve ülkede anarşi ortamının yaşandığından bahsedilerek hükümetin bunlarla ilgilenmeye çalıştığı ifade edilmekteydi. Bildiriye göre Ermenistan Hükümeti'nin öncelikli hedefleri: ülke dâhilinde asayiş sağlaması, ekonomik sıkıntıları çözebilmek amacıyla para bulması, sanayi ve sağlam bir vergi sistemi kurması. Bunun dışında Ermenistan Hükümeti, özel suçlarla ilgilenen mahkemeler teşkil etmek ve ordusunu disiplin altına almak istediğini deklare etmekteydi. Hatisyan'dan Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'e 20 Eylül 1918 tarihli tahrir ve Ermenistan'daki durum hakkında Ermenistan Cumhuriyeti'nin 20 Eylül 1920 tarihli Bildirisi, *BOA,HR.SYS*, 2303/7, lef 1-5.

⁷⁰ *Vakit*, 2/3 Eylül 1918.

⁷¹ Şahin, *a.g.e.*, s. 168-171; Sarı, *a.g.e.*, s. 79-102.

aslı Almanların himaye ve iltimasıyla Gürcüler, Müslümanlara saldırıyor, silah toplama bahanesiyle Müslüman köyleri yağmıyorlardı. Ayrıca Gürcü kuvvetleri Osmanlı kuvvetlerinin, demiryolundan nakline engel oluyorlardı. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa; asıl maksadın Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'la bağlantısını kesmek olduğu, gerek siyasî ve gerekse iktisadî çıkarlarından dolayı Almanların, Azerbaycan'da Osmanlı nüfuzunu kırmaya çalıştıkları kanaatindeydi⁷². 21 Temmuz 1918 tarihinde Osmanlı Hariciye Nezareti, Berlin Sefareti'nden, Almanların engelleyici çalışmalarının önlenmesi amacıyla gerekli teşebbüslerde bulunmasını istedi⁷³. Buna karşılık Almanlar, Osmanlı ordusunun, Brest-Litovsk Antlaşması'nı bozarak Ermenistan topraklarına girdiğini ve Ermenilere şiddet uyguladığı iddiasıyla Osmanlı Hükümeti'ni protesto ettikten sonra bölgenin derhal tahliye edilmesini istediler⁷⁴. Almanlar, "Ermenilere karşı sürdürülen askerî harekâtı güya Hıristiyanlık adına protesto ediyor, Ermeni göçmenlerin geri dönmesinin sağlanmasını ve hatta Ermenilerin Bakü petrolerinden yararlandırılmasını" talep ediyorlardı⁷⁵. Oysa yukarıda izah edildiği üzere bu sıralarda sınır tartışmaları yaşansa da Ermenistan Cumhuriyeti İstanbul murahhasları ile Osmanlı makamları arasındaki ilişkiler gayet iyi bir seyir izliyordu. Ayrıca Ermeni murahhaslarının, şiddet uyguladığına dair herhangi bir şikâyetleri de olmamıştı. Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'nın, Kafkasya'daki emellerine ulaşmak amacıyla Ermeniler üzerinden siyaset yaptığı gayet net bir şekilde anlaşılıyordu.

Almanların iddialarının aksine Bakü harekâtından dolayı Ermenistan Hükümeti'nin de Osmanlı Hükümeti'ne karşı ciddi bir tepkisi söz konusu değildi. Bakü harekâtı esnasında Ermeniler, Azerbaycan'daki Türk kuvvetlerinin tek ikmal noktası Karakilise-Delican-Kazak şosesi üzerinden nakliyata engel olmamışlar ve herhangi bir itirazda bulunmamışlardı⁷⁶. Bu sıralarda Ermenistan'daki hükümet, Osmanlı Devleti'ni değil Bolşevikleri tehlike olarak algıyordu.

⁷² Amedi Divan-ı Humayunu'ndan Hariciye Nezareti'ne (tarihsiz) tezkire, *BOA,HR.SYS*, 2303/2, lef 2-3.

⁷³ Hariciye Nezareti'nden Berlin Sefareti'ne 21 Temmuz 1918 tarihli telgraf, *BOA,HR.SYS*, 2455/33, lef 4.

⁷⁴ Almanya'dan Şevki Bey'e nota (tarihsiz), *BOA,HR.SYS*, 2455/33, lef 15; Almanların tepkileri üzerine Kafkasya'daki Osmanlı ordusu genel kurmayı, bölgede karşılaşılan Alman birliklerinin esir alınmasını ve silahsızlandırılmasını emretmişti. Bu talimattan bir kaç gün sonra Tiflis yolunda Alman ve Osmanlı birlikleri arasında küçük bir çatışma yaşandı. Osmanlı kuvvetleri tarafından silahları alınan Alman birliği Kars'a gönderildi. Bundan sonra Almanlar siyasî baskılarla Osmanlı Hükümeti'ni engellemeye çalıştılar. Ancak Enver Paşa'nın taktikleri ve istifa edeceğini beyan etmesi üzerine Almanlar Bakü harekâtına karşı koyamadılar. Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya Türk Alman Arşiv Belgeleriyle*, 2. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s. 160-215.

⁷⁵ Kılıç, *a.g.e.*, s. 205.

⁷⁶ 21 Haziran 1918 tarihinde Gümrü'de Osmanlı temsilcileri ile Ermeniler arasında yürütülen müzakereler neticesinde bu yol nakliyata açılmıştı. Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye doğru harekete geçtiğinde Ermeniler bu yolu kapatmadılar. Bal, *a.g.e.*, s.195.

18 Eylül 1918 tarihinde Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye girişinden sonra Almanların rahatsızlıkları daha da arttı. Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerde ciddi sorunlar yaşandı. Neyse ki; Berlin'e giden Sadrazam Talat Paşa'nın yürüttüğü müzakereler neticesinde Almanya ile Osmanlı Devleti arasında bir protokol imzalandı (23 Eylül 1918). Buna göre; Almanya ve Osmanlı Devleti, Bakü-Tiflis demiryolu hattının ve Bakü-Tiflis petrol sahalarının idaresi olmak üzere Kafkasya'da yeni bir yapı kurulması konusunda uzlaşmaya vardılar. Ayrıca Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Ermenistan'da bulunan kuvvetlerini geri çekecekti. Bu protokolün ilginç tarafı; Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı müstakil devletler olarak tanımak arzusuna olduğunu beyan ettiği halde Almanya Hükümeti sadece Gürcistan'ı tanıyor, diğerlerini tanımadığı için "teessüf eylediğini" bildiriyordu⁷⁷. Ermenilerin şikâyetlerini dile getiren ve sözde onların haklarını savunduklarını iddia eden Almanların, Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımaya⁷⁸ bile yanaşmadıkları açıkça görülüyordu.

Almanlar imzaladıkları protokolden sonra Osmanlı Devleti'nin, Elviye-i Selase dışındaki hareketinin, üç cumhuriyetin bağımsız yaşamasını isteyen Sovyet-Rusya'yı pek ziyade rahatsız ettiğini Berlin'de bulunan Sadrazam'a iletiler. Kendilerine cevaben İngiliz hücumlarına karşı Bakü'nün Osmanlı kuvvetleri tarafından işgal edildiği izah edildi. Ayrıca Kafkasya arazisinde bulunan Osmanlı kuvvetlerinin kâmilten çekilmesi için Başkumandanlıkça emir verildiği ve hatta Ahıska'daki kuvvetlerin bir kısmının geri çekildiği vurgulandı⁷⁹. Ayrıca Sovyetlerin, Güney Kafkasya halkının bağımsız yaşamasına ilişkin söylemlerinde samimi olmadıkları da bir kaç yıl içerisinde anlaşılacaktı.

⁷⁷ "Talat Paşa'nın Almanya'da imzaladığı 23 Eylül 1918 tarihli antlaşma", *BOA,HR.SYS*, 2303/14; Bayur, *a.g.e.*, s. 243-245.

⁷⁸ 12 Eylül 1918 tarihinde Ermenistan Dışişleri Bakanı A. Hatisyan Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Benstorff nezdinde temaslarda bulunarak o ana kadar Almanya'nın, Ermenistan'ı tanımamış olmasını protesto etti. Kılıç, *a.g.e.*, 212; Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanan protokolün ardından Almanya'nın, Ermenistan'ı tanımak için bir teşebbüste bulunduğunu görüyoruz. Almanya, savaşın son günlerinde Yafa Konsolosu Dr. Brode, Şam-ı Şerif Konsolos Vekili ve Başkonsolos unvanına sahip Dr. Ziemke ile katiplerden Paulus'u bir konsoloshane tesis etmek üzere Batum yoluyla Erivan'a göndermeye karar vermişti. Osmanlı Hükümeti, diplomatik vize vererek bu heyetin bir an evvel Erivan'a ulaşabilmesi için gerekli her türlü kolaylığı gösterdi. Fakat kısa bir süre sonra Almanlar I. Dünya Savaşı'nda yenildikleri için Rethondes Mütarekesi'ni imzalayarak bölgeden çekilmek zorunda kaldılar. "Sefaret-i Devlet-i Almanya'dan Hariciye Nezareti'ne 31 Teşrinievvel 1334 (Ekim 1918) tarihli tahrir; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâbîliye Emniyet-i Umumiye Seyri Sefer Müdüriyeti (BOA,DH.EUM.SSM)*, 34/21, lef 2; Batum Mutasarrıflığı'na ve İstanbul Polis Müdüriyeti'ne gönderilen 31 Teşrinievvel 1334 (Ekim 1918) tarihli talimatlar, *BOA,DH.EUM.SSM*, 34/21, lef 1.

⁷⁹ Hariciye Nezareti'nden Berlin Dışında Bilumum Sefaretlere 13 Teşrinievvel 1334 (Ekim 1918) tarihli talimatlar, *BOA,HR.SYS*, 2303/9, lef 4.

11- I. Dünya Savaşı'nın Sonlarında Yaşanan Gelişmeler

Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında imzalanan protokol ve sonrasında gelişen olağan ilişkiler taraflar arasında güvensizlikten kaynaklanan sorunlar olsa da, bunların müzakere yoluyla çözülebileceğini göstermişti. Lakin başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri ve Ermenileri temsil ettiğini iddia eden güdümlü çevreler, Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki barış ve dostluk sürecinin devamına fırsat tanımadılar. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılması ve akabinde yaşanan gelişmeler Türk-Ermeni çatışmasından nemalanmaya çalışan menfaat çevrelerini yeniden harekete geçirdi.

Osmanlı Devleti ile dostluk ve barış köprüleri inşa etmek üzere atanan ve bunu kısmen gerçekleştiren Ermeni heyeti dahi I. Dünya Savaşı'nın ardından amacının dışına çıkmaya başladı. 1918 yılı Ekim ayı sonlarına doğru Erivan'a dönmek üzere İstanbul'dan ayrılmaya karar veren Ermeni heyeti, Sadrazama yaptığı veda ziyareti esnasında Osmanlı askerlerinin, derhal Brest-Litovsk Antlaşması'nda tayin edilen sınırlara çekilmesini istedi. Heyet ayrıca Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilen yerlerdeki muhacirlerin yakalandıkları salgın hastalık ve sefaletlerden kurtulmaları için geri dönmelerinin lüzumlu olduğunu belirterek gereğinin yapılmasını istedi. Ermeni heyetinin sert üslubuna rağmen Sadrazam bir aya kadar Ermenilerle olan bütün meselelerin halledileceği cevabını verdi⁸⁰.

Bundan sonra Ermeni murahhasları Bakü'de Ermenilerin "katl ve tevkif edildikleri"ni ileri sürdüler. Tevkif edilenlerin tahliyesini ve yeni tevkiflere izin verilmemesini talep eden Ermeni murahhasları, Bakü'deki Ermenilerden Gürcistan ve Ermenistan'a gitmek isteyenlere engel olunmamasını ve mevcut Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesini isteyerek Ermenistan-Azerbaycan arasındaki sorunların hususi konferanslarla halledilebileceğini ifade ettiler⁸¹.

Osmanlı Hükümeti, Kafkasya'da barışın sağlanması ve diğer meseleleri müzakere etmek amacıyla İstanbul'da bir konferans düzenlemek üzere davette bulunduğunu fakat bu konuda ilerleme sağlanamadığını vurguladıktan sonra işgal edilen toprakların tahliyesi için 16 Ekim 1918 tarihinde karar alındığını ve bu meyanda Erivan'la Ahılkelek'teki Osmanlı kuvvetlerinin geri çekileceğini bildirdi. Akabinde Osmanlı Hükümeti, 19 Ekim 1918 tarihinden itibaren geri çekilmenin başladığını ve tahliye edilerek Ermenistan Cumhuriyeti yetkililerine bırakılan yerlerdeki halkın güvenliğini sağlamak üzere talimat verdiğini açıkladı. Ermenistan Hükümeti'nin de kendi yetkililerine talimat vermesi talep ediliyordu⁸².

⁸⁰ Karacakaya, *a.g.e.*, s. 281.

⁸¹ Erkân-ı Harbiye Reisi'nden Hariciye Nezareti'ne 24 Teşrinievvel 1334 (Ekim 1918) tarihli tezkire, *BOA,HR.SYS*, 2460/28.

⁸² Brest-Litovsk Antlaşması'na göre tahliye edilecek olan arazide Osmanlı ve İslam hukukunu muhafaza etmek amacıyla Harbiye Nezareti müsteşarı Reşad Hikmet Bey'in başkanlığı altında Petersburg sefiri vekili Sabıki Fahreddin ve İbrahim Beylerden

24 Ekim 1918 tarihinde Ermenistan Dışişleri Bakanı Hatisyan, İstanbul'da temaslarını sürdüren Ermenistan heyetine diplomatik temsilci olarak Takhtadjan'ın atandığını bildirdikten sonra geçici temsilciler yerine düzenli diplomatik ilişkiler tesis etmeyi arzuladıklarını bildirmişti⁸³. Ancak İtilaf Devletlerinin devreye girişi ile birlikte taraflar arasındaki ilişkiler bozulacaktı. Bu noktadan sonra Osmanlı Ermenileri de ayrılıkçı faaliyetlerine hız verecek⁸⁴, Kafkasya Ermenileri ile birlikte hareket ederek büyük bir Ermenistan devleti kurmaya çalışacaklardı.

İtilaf Devletleri ile bir an evvel mütareke müzakerelerine başlamak isteyen Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa 24 Ekim 1918 tarihinde Brest-Litovsk muahedesi haricinde işgal edilen toprakların altı hafta içerisinde tahliye edilmesi için talimat verdi⁸⁵. Buna göre bölgedeki Osmanlı birlikleri 1918 yılı Aralık ayı başlarında geri çekilecek ve muhacirlerin dönüşüne de bu tarihten itibaren izin verilecekti. Bu durumu protesto eden Ermenistan Hükümeti, İstanbul'daki temsilcilerinden, Osmanlı Hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunulmasını ve tahliyenin bir an evvel gerçekleşmesi için ısrar edilmesini emretti⁸⁶.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi gereğince Osmanlı kuvvetlerinin 1914 hudutlarına⁸⁷ çekilmesi gerekiyordu. 11 Kasım 1918

mürekkep bir komisyon teşkil edildi. Ermenistan Cumhuriyeti Barış Heyeti Başkanlığı'na 19 Ekim 1918 tarihli tahrirat; Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 22 Teşrinievvel 1334 (Ekim 1918) tarihli tezkire, *BOA,HR.SYS*, 2303/9, lef 14-18.

⁸³ Ermenistan Dışişleri Bakanı Hatisyan'dan Hariciye Nazırı Nabi Bey'e 24 Ekim 1918 tarihli telgraf, *BOA,HR.SYS*, 2303/9, lef 23.

⁸⁴ Mondros Mütarekesi Ermeniler açısından yeni bir dönüm noktasıydı. Mütarekeden kısa bir süre sonra Ermeni Patrikhanesi, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne müracaat ederek I. Dünya Savaşı sırasında hazırlanan "Kanun-ı Esasi ahkâmına ve imtiyazatı kadimeye muhalif bulunan patrikhane nizamnamesinin yok hükmünde sayılmasını ve görevden alınmış olan eski patrik Zaven Efendi'nin makamına iadesini talep etti. Ermeni Patrik Vekili Cevahirçıyan da Adliye Nazırı'nı ziyaret ederek bu talepleri tekrarladı. Kendisine imtiyazatın iadesi babındaki İrade-i Seniyye'nin birkaç gün içerisinde yayınlanacağı bildirildi. Ermeni Patrikliği Nizamnamesi'ni ilga eden 19 Temmuz 1333 (1917) tarihli nizamname hükmü ilga edilerek Ermeni Patrikliği eski nizamnamesi yeniden yürürlüğe geçirildi. Ermeni Patrikhanesinin Bir tavrı, *Vakit*, 8, 20 Teşrinisani 1334 (Kasım 1918), 20 Şubat 1335 (1919).

⁸⁵ Bal, *a.g.e.*, s. 227.

⁸⁶ Mehmet Ali Paşa'dan Hariciye Nezareti'ne 8 Teşrinisani 1334 (Kasım 1918) tarihli telgraf, *BOA,DH.KMS*, 49-1/32, lef 5.

⁸⁷ Öncelikle Harbiye Nezareti'nde, Brest-Litovsk Antlaşması haricinde işgal edilen arazinin tahliyesinde Müslümanların hukukunu muhafaza edebilmek amacıyla özel bir komisyon teşkil edildi. 10 Kasım 1918 tarihinde bu komisyon; Müslüman bulunmayan yerlerden asker ve erzakın derhal tahliyesini, Müslümanların iskan ettiği yerlerde bir miktar erzak bırakılmasını, arta kalanın naklini, nakil esnasında müşkülata tesadüf edildiği takdirde bunun üstesinden gelebilmek amacıyla Gürcistan ve Ermenistan

tarihinde Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa, Osmanlı kuvvetlerinin Batum'a nakli için gerekli talimatları verdi⁸⁸.

Mütareke sürecinde hem Osmanlı topraklarındaki Ermeniler hem de Güney Kafkasya'daki Ermeniler bilimsel değeri olmayan istatistik ve verilerle Osmanlı topraklarında hak iddia edeceklerdi⁸⁹.

12- Osmanlı-Ermenistan Cumhuriyeti İlişkilerinde Patrikhane Faktörü

İstanbul'a geldikleri ilk günlerde Ermeni Patrikhanesi ile temas kurmaktan kaçınan Ermeni temsilcileri, mütarekeden sonra Patrikhane ile doğrudan temasa geçtiler. Bu amaçla Ermeni murahhasları gazetecilerin de iştirakiyle Doktor Davidian'ın riyasetinde bir toplantı yaparak Osmanlı Hükümeti ile patrikhanenin münasebatında fikirlerinden istifade edilmek üzere bir istişare heyeti oluşturdular. Bu toplantıya itidal havasının damgasını vurduğu ve Ermenistan temsilcilerinin Patrikhane'ye mutedil olunması şeklinde tavsiyelerde bulunduğu şekilde bilgiler alındıysa da⁹⁰ İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne sunulan raporda, Ermeni murahhaslarının, Ermeni Patrikhanesi ile temasa geçerek Patrikhane'nin Osmanlı Hükümeti'ne hiçbir şekilde yardımcı olmaması, yazışmalardan ve resmî temaslardan mümkün mertebe kaçınması, "Türkiye, Bulgaristan ve Romanya'da mütemekkin bulunan bilumum Ermenilerden bir milyon lira istikraz suretiyle para toplanmasına yönelik taleplerde buldukları bildirilmişti. Ermeni murahhasları 1919

hükümetleri nezdinde siyasî teşebbüslerde bulunulmasını, Müslümanların iskan ettiği yerlerde teşkil edilecek muhtelit jandarma heyetine İngilizlerin de iştirakinin talep edilmesini, Ahılkelek gibi Müslümanların yaşadığı yerlere ne kadar ve ne zaman göç yapıldığının tahkikini, eldeki erzakın mümkün olduğunca Elviye-i Selase dışındaki Osmanlı vilayetlerine sevkini, terk edilmiş mahallerdeki Müslümanların can ve mal güvenliğinin sağlanması için ordu kumandanlarına talimat verilmesini kararlaştırdı(Harbiye ve Hariciye Nezaretleri memurlarından teşkil edilen komisyonun aldığı ve 18 Teşrinisani 1334 (Kasım 1918) tarihinde Harbiye Nezareti'ne bildirdiği kararlar, *BOA,HR.SYS*, 2303/12 , lef, 3-4.

⁸⁸ Bal, *a.g.e.*, s. 228.

⁸⁹ 18 Ekim 1919 tarihinde Ermenistan heyeti, hangi kriterlere göre ve kim tarafından hazırlandığı bilinmeyen 1916 yılı nüfus verileriyle Ahılkelek'in Ermenistan'a dahil olmasını talep etti. 1916 yılı nüfusuna göre Ahılkelek'te 108.500 olan nüfusun 84.275'inin (%77.6'sı) Ermeni, 12,000'i Rus, 8000'inin Müslüman ve 4225'inin Gürcü olduğuna dair hayali istatistikler gündeme getirildi. Ermenistan Heyeti'nden Hariciye Nezareti'ne 18 Ekim 1919 tarihli tahrirat, *BOA, HR.SYS*, 2448/46; Paris Konferansı sırasında otuz altı azadan müteşekkil olarak toplantılarına başlayan Ermeni Kongresi'nde de Ermenistan'la ilgili harita ve istatistikler konuşuldu. Buna göre 1914 yılında Osmanlı arazisinde Ermenilerin Türk-Müslümanlardan fazla olduğu iddia ediliyordu. Ermeni Kongresi ve Ermenistan, *Vakit*, 15 Mart 1919.

⁹⁰ Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 12 Haziran 1335 (1919) tarihli tezkire, *BOA,DH.KMS*, 49-2/30, lef 3.

Temmuz ayı içerisinde Ermenistan’da toplanması planlanan meclisin açılışına Türkiye, Bulgaristan ve Romanya’da ikamet eden bütün Ermenilerin iştirak etmesini, bunların Ermenistan tebaası olarak kaydedilmesini ve bu konuda defterlerin tanzim edilerek murahhaslar vasıtasıyla Ermenistan Hükümeti’ne gönderilmesini de istemişlerdi. Bundan başka “iki kardeş yani Rum ve Ermeni” kiliselerinin halihazırda izledikleri siyaset hakkında samimiyet ve uhuvvet dairesinde müşaverede bulunmaları murahhaslar tarafından tavsiye edilmekteydi⁹¹. Bundan sonraki süreçte Ermeni Patrikhanesi tarafından çıkarılan müşkülât ve Ermenilerle-Rumlar arasında kurulmaya çalışılan ittifak⁹², hazırlanan rapordaki iddiaları destekler mahiyettedir.

İstanbul’a döndükten sonra siyasî faaliyetlerini hızlandıran Ermeni Patriği Zaven Efendi⁹³, Ermeni Katolik ve Protestan ruhani reisleri ile birlikte Amerikan heyetini kabulü sırasında Ermeni murahhaslarının konferansta sundukları muhtıraya ilâveten bir teklifte bulunmayacaklarını ifade ettikten sonra bütün Ermeni

⁹¹ Polis Müdüriyet-i Umumiyesi’nden Dâhiliye Nezareti’ne 10 Haziran 1335 (1919) tarihli rapor, *BOA,DHKMS*, 49-2/30, lef 2.

⁹² Ramazan Erhan Güllü, “Mondros Mütarekesi’nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXV, S. 75, Ankara 2009, s. 575-605.

⁹³ 1898-1906 yılları arasında Erzurum’da, 1910 yılında Van’da, 1910-1913 yılları arasında Diyarbakır’da piskopos olarak çalışan Zaven Efendi, Eylül 1913’de İstanbul Ermeni Patriği seçilmiş ancak zararlı faaliyetleri sebebi ile 1916’da Bağdat’a gönderilmişti. 8 Kasım 1918 tarihinde Ermeni Patrikhanesi, Adliye ve Mezahip Nezareti’ne müracaat ederek I. Dünya Savaşı sırasında hazırlanan “Kanun-ı Esasi ahkâmına ve imtiyazatı kadimeye muhalif bulunan patrikhane nizamnamesinin yok hükmünde sayılmasını ve görevden alınmış olan eski patrik Zaven Efendi’nin makamına iadesini talep etti. 22 Kasım 1918 tarihinde İstanbul İngiliz Yüksek Komisyonu’nu ziyaret eden Boghos Nubar Paşa, Zaven Efendi’nin İstanbul’a dönmesi için yardım talep etti. İngiliz yetkililer bir yandan Ermeni Patriği’nin yerinin tespit edilmesi için çalışma yürütürlerken diğer yandan da nerede olduğu bilinmeyen Patriğin görevine iadesi için Osmanlı Hükümeti’ne baskı yapıyorlardı. Bu baskılar netice vermiş olacak ki, Osmanlı Hükümeti, patriği görevine iade ettiğini açıklamak zorunda kaldı. 6 Aralık 1918 tarihinde Zaven Efendi şahsına tahsis edilen bir İngiliz gemisi ile İstanbul’a getirildi. Zaven Efendi’nin patriklik süreci ile ilgili olarak bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Tutumu (1878-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 487-545; Recep Karacakaya, “1919-1922 Arasında Anadolu’da Türk-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: XII, S. 2, Ankara, (Güz 2010), s. 5-12; Seyfi Yıldırım, “Patrik Zaven Efendi’nin Siyasi Faaliyetleri, 1918-1922”, *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, S. 9, Ankara, (Bahar 2009), s. 5-41; Ermeni Patrikhanesinin bir takriri, *Vakit*, 8, 20 Teşrinisani 1334 (Kasım 1918), 20 Şubat 1335 (1919); Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul’da İşgal Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 187-189.

fırkalarının Türkiye'den ayrılma konusunda hemfikir olduklarının altını çizmişti⁹⁴. Bu ifadeler karşın *Vakit* gazetesi Ermeni Patriği'nin fikirlerini daha net bir şekilde açıklaması için harekete geçti. Zaven Efendi, yöneltilen sorulara verdiği yazılı cevabında, "Ermenilere karşı icra olunan ve tarihte eşine rastlanmamış mezalim neticesinde yaşananları izalenin kabil olmadığını ancak bunun hafifletilebilmesi için hükümet ve matbuata önemli vazifeler düştüğünü" vurguladıktan sonra;

"Ermenileri tebcir eden ve yollarda zulmâne bir şekilde katlettiren, cümle mal ve mülklerini zabt, kadınlarının ırzına geçen hükümeti sabıka gerek bakan-ı sabıkan emniyetini kazanmış ve gerek millet vekilleri namıyla oturan mebusan ve ayanın itimadına müzahir oldukları şüphesiz kaldırmaz bir gerçektir. Ermenilerin mallarının alındığını resmi ve özel şahısların elinde mallar bulunurken Ermenilerin dilendirildiğini, biçare olduklarını ve Ermenilerin acularını bir nebze olsun azaltacak emvalin iadesi ile ilgili kararın Meclis-i Vükelâ'da beklendiğini, Sivas'taki Sansaryan Mektebi'nin boşaltıldığını ve yağma edildiğini, İstanbul'da Sansaryan Hanı'nın el konularak polis müdürlüğüne verildiğini, mütevellisi bulunduğu vakıf adına her gün müracaat ettiği halde bir netice alamadığını, yüzbinlerce Ermeni'nin katledildiğini mallarının yağmalandığını kızlarını ırzına geçildiğini bunun için kurulan Divân-ı Harbler hakkında ayrıca bir şey söylemek istemediğini"

ifade etmişti⁹⁵.

Ermeni Patrikhanesi tarafından verilen tahririn ardından Ermeni Patrikhanesi Kapıkethüdası Hamamcıyan Efendi de Sadrazam'ı ziyaret ederek iki aydan beri tetkik edilmek üzere Meclis-i Vükelâ'da bulunan emvali metruke hakkındaki kanunun tatbikini, vaktiyle vukubulan suumuamelenin menini, zararlarının karşılanmasını, savaşta ölen askerlerin geride kalan eytamı için tahsil olunan vergilerden Ermeni eytamına da bir hisse verilmesini, memleketlerine dönen Ermenilere yardım edilmesini, el konulan Sansaryan hanın iadesini talep etmişti. Sadrazam ise bunların Meclis-i Vükelâ tarafından nazarı dikkate alındığını, bahsedilen meselelere çözüm bulunması için çalışmalara başlandığını ve Polis Müdürlüğü binası olarak kullanılan Sansaryan hanı tahliye ile iade edileceğini beyan etmişti⁹⁶. Ermeni Patrikhanesi sonradan Osmanlı Hükümeti'ne bir de nota vererek

"harbin başında hükümet tarafından el konulan Ermenilere ait emlak kiralarının katiiyen iadesini, kiliselerden alınan eşyaların tazminini ve İttihatçılar tarafından katledilen Ermenilere ait bilcümle emval ve eşyanın iadesini"

talep etti⁹⁷.

⁹⁴ *Vakit*, 3 Ağustos 1335 (1919).

⁹⁵ Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Ermeni nokta-i nazarına dair beyanatu, *Vakit*, 17 Eylül 1919.

⁹⁶ Ermeni Patrikhanesi'nin talebi, *Vakit*, 17 Eylül 1919; Hükümet ve Ermeni Meselesi, *Vakit*, 25 Eylül 1919.

⁹⁷ *Vakit*, 11 Kanunusani 1336 (Ocak 1920).

7 Ocak 1920 tarihinde Ermenistan “Vahdet-i Millîye Reisi” Bogos Nubar’ın⁹⁸ isim günü münasebetiyle Ermenilerin ruhani bir merasim düzenleyecekleri gazetelerde yer aldı. Paris’te bulunan ve Osmanlı topraklarını da içerisine alacak bir Ermenistan kurulması için mesai harcayan Bogos Nubar’ın Beyoğlu Balıkpazarı’nda kain kilisede Zaven Efendi’nin katılacağı ayinle takdis edileceği bildirmişti. Patrikhane tarafından verilen tamimde umum kiliselerde ayin düzenlenmesi istendi. İtilaf temsilcileri de düzenlenecek merasimlere davet edildi. Ayrıca izcilerin sokaklarda temaşa edeceği açıklandı. Ayine Rumlar da davet edilmiş, Taşnaksütyun murahhası olup İstanbul’da bulunan Şahan Natalie adlı bir şahsın Kumkapı Ermeni Mektebi salonunda Ermenilerin siyasî vaziyetine dair bir nutuk irad edeceği istihbar kılınmıştı. Fıilen işgal altındaki İstanbul’da hakimiyeti sarsılan Osmanlı Hükümeti, taşkınlık çıkmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını ancak İtilaf polisinden talep edebildi⁹⁹. 10 Ocak 1920 tarihinde bazı Fransız ve İngiliz subaylarıyla Rum Patrik Kaymakamı kapı kethüdası ve bir gurup Rum tebaasının da iştirakiyle düzenlenen merasim sırasında Zaven Efendi bir nutuk vermiş kilise kapılarına Ermeni bayrakları asılmış ve izciler kapı önünde beklemişlerdi. Başpiskopos Tervinyan, “Bogos Nubar’ın savaş sırasında Ermenistan teşkili için yoğun bir mesai harcadığını, Ermeni amal-i millîyesinin bütün Ermeni milletinin yekvucud olarak Bogos Nubar’a

⁹⁸ “Ermeni millî menfaatlerini savunma kisvesi altında İtilaf Devletleriyle birlikte hareket ettiği, Eçmiyazın Katogigosluğu’nun tensibi ile iane toplayarak Kafkasya’daki Rus ordusuna gönüllü olarak katılan ve Osmanlı Hükümeti’ne karşı harp eden Ermenilere yardımda bulunduğu ve Amerika’da yayınlanan gazetelerle Ermeni milletine hitaben beyannameler neşrettiği aşikâr olan Bogos Nubar Paşa, askerî sırları ifşa ettiğinden casusluk ve hıyanet-i harbiye hakkındaki kanuna uygun olarak idam cezasına çarptırılmış ve mülkî Ceza Kanunnamesi gereğince müebbeden hukuku medeniyeden ıskatına, rütbe, nişan ve memuriyetlerinden mahrumiyetine ve ceza Usûl Muhakemeleri Kanunu hükümlerine göre emvalinin hacz ve idaresine Dersaadet Divan-ı Harbi Örfisi’nden gıyaben karar verilmiş ve bu karar 8 Mart 1916 tarihli irade ile tasdik olunmuştu”. 24 Şubat 1331 (8 Mart 1916) tarihli İrade-i Seniyye, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Harbiye (BOA,İHB)*, 181/18; Paris Konferansı devam ederken Bogos Nubar bir Fransız gazetesine verdiği beyanatta, I. Dünya Savaşı’nda gönüllü Ermenilerin İtilaf kıtalarında savaştıklarını Rusya’nın çekilmesinden sonra Kafkasya’da Ermenilerin tek başına Türklerle mücadele ettiklerini, Ermeni kuvvetlerinin mütarekeye kadar Antranik ve Nazarbeko’ın kumandası altında İtilaf Devletlerinin davası için çaba sarf ettiklerini açıkladıktan sonra bizim talebimiz altı Osmanlı vilayeti ile Kilikya’da ve Rusya’daki kardaşlarımızdan mürekkep müstakil bir hükümet teşkil etmektir. Bu hükümet her türlü harici taarruzlara karşı Düvel-i Muazzama’nın veya Cemiyet-i Akvam’ın himayesi altına vaz olunmalı dedikten sonra yeni hükümetin tesis edebilmesi için bir süreliğine yardımda bulunulması gerektiğini vurgulamıştı. 12 Haziran 1919 tarihinde Bogos Nubar’ın takdim ettiği Antranik, Fransız Reisi Cumhuru Poincare tarafından kabul edilmişti. Poincare, onu savaş devam ettiği müddetçe müttefikler tarafını iltizam etmiş olmasından dolayı tebrik etmişti. *Vakit*, 16, 19 Mart 1919.

⁹⁹ Polis Müdüriyeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne 7 Kanunusani 1336 (Ocak 1920) tarihli rapor, *BOA,DH.KMS*, 49-2/64.

yardımcı olmalarıyla aşılabileceğini” ifade etmişti. Yalnız beklenenin aksine Türkler aleyhine herhangi bir söz ve eylem olmadığını da belirtmekte fayda vardır¹⁰⁰.

Ermenistan'ın kuruluşunun ikinci yıldönümüne rastlayan 28 Mayıs 1920 tarihinde İstanbul'da kiliselerde ayinler yapılacağı bundan sonra patrikhane salonunda bir resmi kabul töreni düzenleneceği ve iki gün sonra da Taksim bahçesinde Ermenistan ordusu iane merkez komitesi tarafından bir şenlik tertip edileceği bildirilmişti. Ermeni gazetelerinde durumun nezaketinin bilindiği, bu nedenle şenliklerde ciddi, temkinli ve ihtiyatlı hareket edilmesi gerektiği belirtilmiş olsa da şenlik hâsılatıyla Ermenistan askerine elbise tedarik edilecekti¹⁰¹.

13- Osmanlı Kuvvetlerinin Güney Kafkasya'dan Çekilmesi

Daha önce bahsedildiği üzere Osmanlı ordularının Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen sınırlara çekilmesi emredilmişti. 23 Kasım 1918 tarihinde Osmanlı Hükümeti, 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya Osmanlı Ordusunu 1914 hududuna geri çekmesi için talimat verdi. Buna göre Kars, Ardahan ve Batum İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecekti. Yalnız Osmanlı Hükümeti işgalin geçici olacağını ve Elviye-i Selase'de mülkî idareye dokunulmayacağını düşünüyordu¹⁰².

Kafkasya'da bulunan Yakup Şevki Paşa, ordusuna Bakü ve Tebriz ile birlikte Gürcü ve Ermeni topraklarından, Dağıstan ve Azerbaycan'dan çekilme talimatı verdi. Gerek vesait sıkıntısından gerekse kış koşullarından dolayı tahliye ağır ilerliyordu. Tahliye edilen bölgeleri ise Ermeniler ele geçirmeye çalışıyorlardı. Buna karşılık Türkler çoğunlukta oldukları yerleri muhafaza etmek amacıyla teşkilatlanmaya başladılar. Ahıska Türkleri “Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'nı (29 Ekim-30 Kasım 1918)”¹⁰³, Nahçıvan Azeri Türkleri ise “Aras Hükümeti'ni (3-20 Kasım 1918)” kurarak kendi idarelerini tesis etiler. Mütareke sonrasında Osmanlı ordusunun Kars, Batum ve Ardahan'dan da çekilmek zorunda kalması bölgede yeni ve daha güçlü bir hükümetin kurulmasını gerektirdi. Bunun farkında olan Aras ve Ahıska hükümetleri, önce Milli Şura Hükümeti'ne daha sonra onun devamı olan Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti'ne katıldılar¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Polis Müdüriyeti Umumiyesi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 10 Kanunusani 1336 (Ocak 1920), *BOA, DHEUM.AYŞ*, 29/122.

¹⁰¹ *Vakit*, 28 Mayıs 1336 (1920).

¹⁰² Ali Arslan, “I. Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Sempozyumu (29-31 Mayıs 1995) Bildiriler*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1996, s. 153-168.

¹⁰³ Ali Arslan, “I. Dünya Savaşı'nda ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921)”, *Kafkas Araştırmaları*, S. III, İstanbul 1997, s. 93-115.

¹⁰⁴ Ali Arslan, “I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan'da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün Oluşumu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XIV, S. 41, Ankara 1998, s. 521-546.

Kars ve çevresinde bulunan Türk-İslam ahali, 5 Kasım 1918 tarihinde “Kars İslam Şûrâsı” adlı bir hükûmet kurarak idareyi Osmanlı Hükûmeti’nden resmen devralmıştı. Bu arada İngilizler 24 Aralık 1918 tarihinde Batum’u işgal ederek şehrin hem askerî hem de mülkî idaresine el koymuşlardı¹⁰⁵. Artık Bölgede İngiliz varlığı ve tehlikesi çok yakından hissediliyordu. Buna rağmen bölge ahali milli teşkilatlanmadan vazgeçmedi. 17/18 Ocak 1919 tarihinde toplanan Büyük Kars Kongresi’nde alınan bir kararla “Kars İslam Şûrâsı”nın yerini Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi aldı. Reisliğine Cihângiroğlu İbrahim Beğ’in getirildiği bu hükûmet 12 Nisan 1919 tarihinde İngilizler tarafından kuvvet kullanılarak dağıtıldı. Bu hükûmetin dağıtılmasından sonra sahipsiz kalan topraklar, Ermeniler ve Gürcüler tarafından işgal edildi¹⁰⁶.

İngilizlerin Kafkasya’ya ulaşmasından sonra Ermeniler faaliyetlerine hız verdiler. Başlarında İngiliz zabıtları olduğu halde Ermeniler, Kafkasya’da Osmanlı hududuna asker yığıyorlardı. Ermeni komiteleri de yine başlarında İngiliz zabıtları bulunduğu halde Müslüman köylerine tecavüz ve taarruz ediyorlardı. Asayiş ve sükûneti ihlal eden bu hareketler için Osmanlı Hükûmeti, İtilaf mümessilleri nezdinde teşebbüslerde bulunarak ordunun kendini müdafaa etmek zorunda kalacağını beyan etti¹⁰⁷. Kars’ta Şura-yı Millîye’nin dağıtıldığı ve Garbanof isminde bir Ermeni vali tayin edilerek Ermenilerden mürekkep bir müfrezenin şehre geldiği, Oltu, Sarıkamış ve Kağızman’a küçük İngiliz müfrezeleri ulaştığı gibi Ardahan ve civarında Gürcülerin hareketlerinin İngilizler tarafından engellendiği Rusya’dan Trabzon’a Rum muhacirleri nakledildiği vs. haberler alınmaktaydı¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Ali Arslan, “I. Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü”, s. 153-168.

¹⁰⁶ Ali Arslan, “I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan'da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün Oluşumu”, s. 521-546.

¹⁰⁷ Van Valisi, Ermenilerin Van’a inmek için hazırlık yaptıklarını, iki İngiliz zabıtının tahtı riyasetinde top ve mitralyözle mücehhez altı bin civarında Ermeni’nin, Van’a geçmek için yol verilmesini istediklerini olumsuz cevap alınca da “biz başka yollardan geçeriz” diyerek tepki gösterdiklerini, bu kuvvetlerin Nahçıvan ve civar Müslüman köyleri zabt ettiklerini ve beş yüz kişilik bir Ermeni müfrezesinin de aynı şekilde ilerlemek istediğini ancak Müslümanlar tarafından gördükleri şiddetli mukabele karşısında geri döndüklerini vurgulayarak kafi gelmeyen perişan jandarma efradı ile bir iş görmek mümkün olamayacağını bu nedenle gönüllülerle şehri müdafaaya çalışacağını bildirmekteydi. Van Valisi’nden 3 Haziran 1335 (1919) tarihli şifre, Hariciye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne 9 Haziran 1335(1919) tarihli tezkire ve Dâhiliye Nezareti’nden Van Valisi Haydar Bey’e 11 Haziran 1335(1919) tarihli şifre, *BOA,DH.KMS*, 53-1/56, lef 1-3; Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti’nden Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon Vilayetlerine yazılan şifreler, *BOA,DH.ŞFR*, 100/77.

¹⁰⁸ Dâhiliye Nezareti’nden Hariciye Nezareti’ne 18 Mayıs 1335(1919) tarihli tezkire, *BOA,HR.SYS*, 2570/1, lef 56.

14- Anadolu'da Osmanlı Hükümeti Otoritesinin Zayıflaması

Ermenistan'ın bağımsızlığının birinci yıl dönümü olan 28 Mayıs 1919 tarihinde Ermenistan Hükümeti Osmanlı topraklarının katılımıyla "birleşik Ermenistan" kurulduğunu ilân etti¹⁰⁹. Akabinde Ermenilerin Osmanlı hududu civarına asker yağmaları ve bazı mahallere yönelik tecavüzleri üzerine Meclis-i Vükelâ, İngiltere İstanbul Yüksek Komiserliği (İYK) nezdinde temasta bulunmaya karar verdi. Hariciye Nezareti'nin temasa geçtiği İYK, bu konuda gerekli tahkikatın yapılması amacıyla bölgede bulunan İngiliz memurlarına talimat vereceğini bildirdi. Diğer yandan da Osmanlı Hükümeti mülkî ve askerî yetkililerden meselenin "*kemal-i dikkat ve itinayla tabkik edildikten sonra mübalağasız bir şekilde bildirilmesini*" istedi¹¹⁰.

Hariciye Nezareti 25 Ağustos 1919 tarihinde İstanbul İtilaf Yüksek Komiserlerine, Ermenilerin, Erzurum, Kars, Ardahan ve Batum'dan huduttaki Müslümanlara saldırdıklarını ve keyfî olarak bazı şahısları tutukladıklarını izah edilerek bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Ancak işgalleri siyaseten engellemeye yönelik bu çalışmalar sonuç vermedi¹¹¹.

Anadolu'da Osmanlı Hükümeti otoritesinin zayıflaması üzerine kontrolden çıkan Ermenilere karşı askerî ve mülkî yetkililer yeni arayışlara başladılar. 8 Temmuz 1919 tarihinde 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa İngiliz Kaymakamı Rawlinson'a müracaat ederek Kars'ta Ermenilerin yaptıkları zulümden bahsetti¹¹².

¹⁰⁹ Firuz Kazamzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Templar Press, Birmingham 1951, s. 286; Kaçaznuni, birleşik Ermenistan ilanının Türkiye Ermenileri ile Kafkasya Ermenileri arasında görüş ayrılıklarına sebep olduğunu fakat Avrupa'daki Ermeni heyetlerinin beraber hareket etmeye devam ettiğini ifade etmektedir. Ovanes Kaçaznuni (Ermenistan'ın İlk Başbakanı), *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor)*, Çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 57-59.

¹¹⁰ Sadrazam Vekili Şeyhülislam'dan Dâhiliye Nezareti'ne 24 Haziran 1335 (1919) tarihli tezkire, Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerine 6 Temmuz 1335(1919) tarihli şifre", *BOA, DH.KMS*, 53-2/5, lef 1-2.

¹¹¹ Hariciye Nezareti'nden Yüksek Komiserlere 25 Ağustos 1335(1919) tarihli nota, *BOA, HR.SYS*, 2711/3, lef 12.

¹¹² Kazım Karabekir Paşa "Ermenilerin, Müslüman ahaliden ileri gelenleri haps ve tebid ettiklerini, yüzü mütecaviz Müslüman'ı Osmanlı tebaası diyerek derdest ederek sürgüne yolladıklarını ve Müslümanlara ait hayvanların itlaf edildiğini, İslam delikanlılarının toplanarak gaib edildiğini ve sekiz şahsın katledildiğini bildirilmekteydi. Şükrü Çavuş isminde bir şahsın idam edildiği, tekalif-i harbiye adı altında para ödemek istemeyenlerin üzerine 300 süvari, 300 piyade tarafından makineli tüfek ve topla ateş açıldığı da belirtilerek Ermenilerin her geçen gün artmakta olan mezalimine son verilmesi istirham edilmekteydi. Bilhassa Osmanlı hududu dışında kalan Müslüman köyler Ermeni çetelerinin baskınına maruz kalıyor ahali Osmanlı ordusunun hakimiyeti altındaki bölgelere iltica ediyordu". 15. Kolordu Kumandanı Mirliva Kazım Karabekir Paşa'dan İngiliz Kaymakam Rawlinson'a 8 Temmuz 1335 (1919)

“Hudut muntakasında ve hududun Ermenistan tarafında tedkikâtta bulunan dolayısıyla Ermenilerin, Müslümanlara yaptıkları vahşice mezalimi ve Müslümanları imba harekâtını gören İngiliz Mümessili Rawlinson'un 25 Temmuz 1919 tarihinde İstanbul İngiliz Umûmî Karârıgâhı'na gönderdiği telgrafında Oltu'dan Bayezid hududuna kadar olan cephede Ermenilerin katliâm yapmakta oldukları belirtilmiş ve artık hiçbir kontrole tâbi' olmayan zulümkâr Ermeni milletinin te'dibi için acilen müttefik kuvvetleri talep edilmiştir”.

Bu vahşeti İngiliz mümessillerinin raporundan anlamak son derece önemli idi¹¹³.

Ermeniler dünya kamuoyunun desteğini alabilmek adına, ahvali olduğundan farklı ve yanlış bir tarzda tasvir ediyorlardı. Ermenistan Başbakanı Hatisyan 13 Ağustos 1919 tarihinde *Newyork Herald* gazetesine verdiği bir demeçte, Türk, Kürt ve Tatar kuvvetlerinin Ermenistan'a hücum hazırlığında olduklarını iddia ediyordu. Hatisyan bu organizasyonun başında Kazım Karabekir Paşa ve Türk zabitleri bulunduğunu ileri sürmekteydi¹¹⁴. Buna karşılık Kazım Karabekir Paşa, hududun öte tarafıyla doğrudan doğruya münasebat ve alakalarının bulunmadığını ifade ettikten sonra “Kafkasya hakkında tam malumata sahip olmamakla beraber, Ermeni mezaliminden kaçan Müslümanların akrabalarının, onları kurtarmak için harekete geçtiklerini” durumun bundan ibaret olduğunu ve yabancı neşriyatın gerçeği aksettirmediğini bildirmişti¹¹⁵.

Ermenileri haber kaynağı olarak kullanan İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği olayı olduğundan farklı aksettirerek, Oltu civarında müsademeler olduğunu ve “Bayazid’le Karakilise arasında Kürtlerin Ermenilere hücum etmek üzere Osmanlı zabitani tarafından tahrik edildiğini” ileri sürüyor ve gerekli önlemlerin alınmasını istiyordu¹¹⁶. Oysa bundan kısa bir süre önce gerek Beyazid Mutasarrıflığı’ndan gerekse muhtelif merkezlerden alınan istihbarat Kafkasya ahalisindeki Ermenilerin Müslüman ahaliye karşı saldırı ve tecavüzatta bulunduğunu açıkça gösteriyordu¹¹⁷.

tarihli mektup, 15. Kolordu Kumandanı’ndan Harbiye Nezareti’ne 19 Temmuz 1335 (1919) tarihli telgraf, BOA,HR.SYS, 2877/20, lef. 5-7.

¹¹³ “15. Kolordu Birinci (Şu’be) Müsvedde Varakası: Harbiye Nezareti’ne 26 Temmuz 1335 (1919) tarihli şifre”, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi II, 1919*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 84.

¹¹⁴ Harbiye Nazırı Namına Müsteşar Muavini Neşet’ten 15. Kolordu Kumandanlığı’na 2 Eylül 1919 tarihli telgraf, BOA,HR.SYS, 2877/81.

¹¹⁵ 15. Kolordu Birinci Şubesi’nden Erkân-ı Harbiye-i Umumiye’ye 2 Eylül 1919 tarihli şifre, BOA,HR.SYS, 2877/81.

¹¹⁶ Hariciye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne 9 Ağustos 1335 (1919) tarihli tezkire, BOA,DH.KMS, 53-2/70, lef 2; Dâhiliye Nezareti’nden Erzurum Valisine 10 Ağustos 1335 (1919) tarihli şifre, BOA,DH.KMS, 53-2/70, lef 3.

¹¹⁷ Erzurum Vali vekilinden Üçüncü Kolordu Kumandanlığı’na 31 Temmuz 1335 (1919) tarihli şifre, BOA,HR.SYS, 2877/16, lef 6; Ermenilerin kuvvetli bir piyade

kıtaatının Karaorgan'ın 15 kilometre şarkındaki köylere taarruz ederek Müslüman ahaliyi katl ve hicrete mecbur bıraktıkları, eşya ve işelerini yağma ettikleri istihbar alınmıştı. 15. Kolordu Kumandanlığı'ndan 3. 1. ve 12. Fırka Kumandanlığı'na 17 Haziran 1335 (1919) tarihli telgraflar, *BOA,HR.SYS*, 2878/1, lef 7; Osmanlı hududu haricindeki Müslüman köyelerine Ermeni kuvvetlerinin taarruzda bulunduğu 21 Temmuz 1919 tarihinde 15. Kolordu Kumandanlığı'ndan bildirilmişti. Erzurum Vali Vekili'nden Dâhiliye Nezareti'ne 24 Temmuz 1335 (1919) tarihli şifre; Ayrıca Ermeniler Gümrü ve Nahçıvan cihetlerindeki bazı köyleri basarak dört bin Müslümanı katletmişlerdi. Posof Kaymakamlığı'nın 22 Temmuz 1335 (1919) tarihli şifresi, *BOA,DH.KMS*, 53-3/15, lef 6-7; Pasinler Kaymakamlığı da 4 Ağustos 1919 tarihinde Ermenilerin mühim miktarda top ve mitralyöz ile mücehhez olarak İslam köylerinde arama yaparak silah topladıklarını, karşı gelenleri tutukladıklarını, Müslümanları katl ve imha ettiklerini bildirmekteydi. Pasinler Kaymakamlığı'nın 4 Ağustos 1335 (1919) tarihli telgrafı, *BOA,DH.KMS*, 53-3/15, lef 43; 14 Ağustos 1919 tarihinde Van Valisi; Ermeni katliamından kurtulabilen Erivan Müslümanlarından külliyetli miktarda muhacir geldiğini, bunların büyük bir kısmının sadece canlarını kurtarabildiklerini ve yardıma muhtaç olduklarını beyan etmişti. Van Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 14 Ağustos 1335 (1919) tarihli telgraf, *BOA,DH.KMS*, 53-2/88; Ermeni Hükümeti'nin idaresi altında olan Erivan'dan Ermenilerin tazyiki yüzünden iltica suretiyle Kayseri'ye girmekte olan Müslüman ahalinin işeleri için elde yeterli kaynak olmadığı bu ahali için nasıl bir muamele yapılması gerektiği de sorulmaktaydı. Mutasarıf Ulvi'den Dâhiliye Nezareti'ne 3 Teşrinisani 1335(Kasım 1919) tarihli şifre, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (BOA,DH.ŞFR)*, 645/47; Ermenilere bırakılan yerleri teslim almaya gelen komutan M Minyayusof, Sarısadık havalisinde yaşayan Müslümanlara karar vermeleri için iki gün süre vererek "Kadınlarınıza ve çocuklarına merhamet edip tabiiyetimize geçmeniz için murahasalarınızı gönderiniz. Ermenistan Cumhuriyeti, Düvel-i Muazzama tarafından tanınmıştır. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında dostça yaşamak için antlaşmaya varılmıştır. Tabiiyetimizi kabul ederseniz canınızı ve malınızı bağışlarım, aksi takdirde hanelerinizi ve emvallerini topçu ateşiyle mahvetmeye mecbur kalacağım. Şeklinde beyanatta bulunmuştu. Sarısadık Havalisi Ahalisi'ne 30 Kanunusani (Ocak 1920) tarihli bildiri, *BOA,HR.SYS*, 2878/15, lef 1; Bunlara karşın Amerikan Yüksek Komiserliği, Kuva-yı Milliye'ye mensub bazı şahısların Kafkasya hududunda Ermenilere tasallut etmekte olduklarını iddia etmekteydi. İstanbul Hükümeti, bilhassa sulh konferansında Osmanlı Devleti aleyhine bir neticeye varılmasına neden olacağını düşündüğünden hudut muhafazasıyla görevli olanların bu tür hareketlerin kaçınmaları için talimat vermişti. Dâhiliye Nazırı'ndan Trabzon Vilayeti'ne 11 Kanunuevvel 1335 (Aralık 1919) tarihli şifre, *BOA,DH.ŞFR*, 105/90; Dâhiliye Nazırı'ndan Erzurum Vilayeti'ne 11 Kanunuevvel 1335(Aralık 1919) tarihli şifre, *BOA,DH.ŞFR*, 105/95; Gümrü civarındaki Ermenilerin İslamlara harb etmek üzere hazırlık yaptıkları, on beş ila kırk yaşına kadar efradın silah altına celb edildiği, Aras çayı civarındaki Ermeni köylerinin harbe hazırlık olmak üzere peyderpey tahliye edilmekte olduğu 9. Ordu Kumandanlığı'ndan istihbar alınmıştı. Bu durumda yeniden kan dökülmesini men edecek tedbirlerin alınması ve gerekli talimatların gönderilmesi Harbiye Nazırı tarafından teklif edildi. Harbiye Nazırı'ndan Daire-i Sadaret Umur-ı Muhimme Kalemi'ne 27 Kanunusani 1336 (Ocak 1920) ve oradan Hariciye Nezareti'ne 29 Kanunusani 1336 (Ocak 1920) tarihli tahriratlar, *BOA, BEO*, 4553/341441;

İtilaf Devletleri, San Remo Konferansı'nda aldıkları kararları Batı'dan Yunanlıları Doğu'dan Ermenileri harekete geçirerek Türk milletine kabul ettirmeye çalıştılar. Bu durumda Büyük Millet Meclisi (BMM)'ne bağlı kuvvetler Ermenilerle karşı karşıya kaldılar. 1920 yılı Haziran ayında Ermeniler Oltu'daki Türk mahallî yönetimine karşı geniş çaplı bir saldırı başlatarak¹¹⁸ bölgedeki Müslümanlara karşı katliâma giriştiler.

Sivas Kongresi'nden sonra Mustafa Kemal Paşa, Tan gazetesi muhabiri ile yaptığı mülakat sırasında Ermenilerle ilgili fikirlerinin sorulması üzerine Erzurum, Bitlis, Van çevresinde çok az Ermeni yaşadığını ve Osmanlı hududları dışında müteşekkil bir Ermenistan devletini memnuniyetle karşılayacaklarını ifade etmişti¹¹⁹. Ancak Ermenilerin mezalimlerine ilaveten 1920 yılı başlarından itibaren Kafkasya sınırına yığınak yapmaları üzerine BMM'ne harekâttan başka seçenek kalmadı¹²⁰.

Alexandropol(Gümrü)Gurubu Ermeni Kumandanı General Rajor Primofok'un Ani'ye giden Müslümanlara, can güvenliklerine dair taahhütte bulunduğu, Ermenilere de eski komşuluk ve dostluk ilişkilerini sürdürmek amacıyla talimat verdiği bildirilse de bölgede bulunan Müslümanlar Ermeni çetelerin yağma ve eziyetlerinden muzdarib idiler. Müslümanlar, kurdukları "Millî Heyet" aracılığıyla Ermenistan Cumhuriyeti Kıtaat Kumandanı'na müracaat ederek çetelerin faaliyetlerine engel olunmasını istediler. Kazım Karabekir Paşa da 16 ve 22 Mart 1920 tarihlerinde Ermeni Kumandanı'ndan gerekli tedbirlerin alınmasını, Müslümanlardan alınan eşyanın iadesini ve Ermenistan idaresinde kalan Müslümanların can ve mal güvenliklerinin sağlanmasını talep etti. Alexandropol gurubu kumandanı General Rajor Primofok'un telgrafının sureti 9 Şubat 1336(1920), *BOA,HR.SYS*, 2878/26; Müslüman Millî Heyet-i Reisi'nden Ermeni Kumandan'a mektup ve Ermenistan Cumhuriyeti Kıtaat Kumandanı'ndan Kazım Karabekir Paşa'ya 29 Mart 1920 tarihli mektup, *BOA,HR.SYS*, 2878/26; Kazım Karabekir Paşa'nın 16 Mart 1920 tarihli tahrirati, *BOA,HR.SYS*, 2878/15, lef 3; 15. Fırka Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erivan Ermenistan Cumhuriyeti Askerî Kumandanlığı'na 22 Mart 1336 (1920) tarihli mektup, *BOA,HR.SYS*, 2878/24.

¹¹⁸ *Jağadamart* gazetesi olayı çarpıtarak Ermenistan'a hücum etmek üzere Karabekir Paşa kuvvetlerini Oltu havalisinden sevk edildiğini ileri sürmüştü. *Vakit*, 4 Temmuz 1336(1920).

¹¹⁹ *Vakit*, 25 Teşrinievvel 1335 (Ekim 1919).

¹²⁰ Kazım Karabekir Paşa'nın kumandasında başlayan harekât karşısında Sovyetlerden ve İtilaf Devletlerinden yardım almaya çalışan Ermeniler hedeflerine ulaşamayarak mütareke istemek zorunda kaldılar. 24 Kasım-3 Aralık 1920 tarihleri arasında yürütülen müzakereler neticesinde imzalanan Gümrü Antlaşması ile Türk-Ermeni sınırı çizildi. Gümrü Antlaşması'nı BMM Hükümeti adına Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamid Bey ve Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey, Ermeni Hükümeti adına A. Hatisyan, A. Gülhandaniyan ve I. Gordaniyan imzaladılar. Ancak anlaşmanın imzalandığı gün Erivan'da bir Sovyet Ermeni Hükümeti kuruldu (2 Aralık 1920). Ohancanyan kabinesinin imzaladığı anlaşma, yürürlüğe girmemesine rağmen Sovyet hükümeti ve birlikleri fiilen anlaşmaya riâyet ettiler. Böylece Ermeniler Türk toprakları ile ilgili taleplerinden resmen vazgeçmişlerdi. Gümrü Antlaşması'nın

Sonuç

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yaşanan ihtilal süreci Güney Kafkasya'da Rus otoritesinin çökmesine neden olmuştu. Bu durumda Güney Kafkasya'da Rus egemenliğinde yaşayan Ermeniler, bir yandan millî teşkilatlanmalarını sürdürürken diğer yandan sorunlar yaşadıkları Azeri ve Gürcülerle birlikte kurdukları Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği çatısı altında önce fiilen daha sonra da resmen, bağımsız hareket ederek güvenlik tedbirleri almaya çalıştılar. Ancak gerek Kafkasya'daki iç dinamikler ve gerekse dış etmenler Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin kısa süre içerisinde dağılmasına neden oldu. Bağımsızlıklarını ilan eden Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri, menfaatlerini sürdürebilmek açısından birbirleriyle ve bölgede etkili olmaya çalışan devletlerle temasa geçtiler. Bu meyanda Ermenistan Cumhuriyeti temsilcileri, Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin dağılacağını anladıkları andan itibaren bir yandan büyük devletlerden yardım talep ederken diğer yandan

imzalandığı gün Ermenistan Hükümeti bir bildiri yayınlayarak o yılki oturumlarına ara verdiğini ve bütün mülki ve askeri yetkiyi Savaş Bakanlığı'na atanmış olan Dro'ya devrettiğini açıkladı. Askeri bir diktator haline gelen Dro, Erivan'daki Rus temsilcisi Silin ile birlikte bir bildiri yayınlayarak Ermenistan'ın Sovyetleştirildiğini ilan ettiler. Kızıl ordu gelene dek Ermenistan üzerinde Dro ve Silin yetki sahibi olacaktı. Aynı gün Taşnaklarla Sovyet temsilcisi Regran bir antlaşma imzalayarak Ermenistan Sovyet Hükümeti'nin komünist ve Taşnak koalisyonunu esas alarak örgütlenmesine karar verdiler. Ayrıca Ermenistan'ın toprak bütünlüğü Rusya tarafından sağlanacaktı. Fakat Kızıl ordunun gelişinden sonra, Sovyetler verdikleri sözleri tutmayarak Ermenistan'a tamamen hakim oldular. Taşnak koalisyonu bir kaç gün içerisinde sona ermişti. 10 Aralık 1920 tarihinde Sovyet Ermenistan'ı Dışişleri Komiseri Bekzadian, BMM Hariciye Vekâleti Vekili Ahmet Muhtar Bey ile Kazım Karabekir Paşa'ya, Ermenistan'la dostluk temelinde ilişkiler kurulabilmesi için Gümrü Antlaşması'nın geçersiz olduğunu ilan edilmesini istedi. Ahmet Muhtar Paşa, "İngiliz emperyaliminin hizmetçisi Taşnakların düşüşünden memnun olduklarını" dile getirerek Gümrü Antlaşması'nı yenilemek istediğini tekrarladı. Bundan sonra mesele Moskova-Ankara arasında çözüme bağlandı. Ruslar çok sayıda Taşnak lideri hapsedtiler veya Rusya'ya gönderdiler. 1921 Ocak ayında aralarında Nazarbekian ve Silikov'un da bulunduğu yaklaşık 500 Ermenistan subayı tutuklanarak Azerbaycan'a gönderildi. Şark Cephesi Kumandanlığı Sovyet yönetimi altında bulunan Ermenistan havalisindeki Müslümanlara yeniden mezalime başlandığının istihbar alınması üzerine buna derhal son verilmesini ve devam edildiği takdirde hemen karşılık verileceğini bildirdi. Gerek bu uyarı gerekse Milli Mücadele döneminde Ankara Hükümeti ile Sovyetler arasındaki iyi ilişkiler nedeniyle ciddi sorunlar yaşanmadı. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, 3. Baskı, Ankara 2000, s. 17-23; Coşkun Topal, "Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi ve Ermeni Mülteciler Sorunu", *Ermeni Araştırmaları*, S. 29, 2008, s. 55-64; Hakyemez, *a.g.t.*, s. 102-114; Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 12 Şubat 1336 (1920) tarihli tezkire, *BOA, HR.SYS*, 2634/9, Lef 46; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası*, Harb Akademileri Basımevi, İstanbul 1958, s. 29; Kazamzadeh, *a.g.e.*, s. 290-293; Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan Erivan İrtibat Zabiti Yüzbaşı Bahaddin Efendi'ye 7 Mart 1337 (1921) tarihli tahrirat, *BOA,HR.SYS*, 2878/85.

Batum'da bulunan Osmanlı temsilcilerine müracaat ederek anlaşma yapmak istediklerini bildirdiler. Yürütülen temalar neticesinde 4 Haziran 1918 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında bir protokol imzalandı. Buna göre taraflar birbirlerinin mevcudiyetini ve toprak bütünlüğünü tanıdılar.

Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği tarihlerde Rusya'da Çarlık taraftarları ile Bolşevikler arasında bir iç savaş yaşanıyordu. Yıllardır kendileri ile çelişircesine Ermenilerin haklarını savunduklarını iddia ettikleri halde Ermenilerin bağımsız yaşamasına izin vermeyen Çarlık yönetiminin, Ermenistan'ı tanıması zaten söz konusu değildi. Rus Çarlığı'nın egemenliği altındaki milletlere bağımsızlık vaad eden Sovyet yönetimi de Ermenistan'ı tanımadığı gibi bundan sonraki süreçte Ermenistan'ın bağımsızlığına son vermek amacıyla harekete geçti. Yıllarca Ermeni iddialarının bayraktarlığını yapan Batılıların durumu daha da enteresandı. Başlangıçta ne İngiltere, ne Fransa ne de İtalya, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıdı. Osmanlı topraklarıyla Güney Kafkasya'daki Ermenistan'ın birleştirilmesiyle kurulması planlanan Ermeni devletini manda altına almak amacıyla fizibilite çalışmaları yaptıran Amerika ve himaye altına aldığı Gürcistan'ı tanıdığı halde Almanya da Ermenistan'ı tanımaya yanaşmadı. Tarihi koşullar ve gerekçeler ne olursa olsun taraflar özellikle de Ermeniler, bu farkı analitik bir yaklaşımla tahlil etmeliydiler ancak maalesef bunu yapamadılar.

İtilaf Devletleri "B planı" olarak doğal kaynakları ve jeostratejik öneminden dolayı Kafkasya'yı yayılma sahalarının içine dahil etmek istiyorlardı. Ki; bu konudaki rakipleri Almanya olacaktı. İttifak Devletleri açısından durum daha ümit verici görünüyordu. Rusya'nın ya da ardılı Sovyetlerin zayıflaması güçlü bir rakibin tamamen saf dışı kalmasını sağlayacaktı. Bu hesaplar ötesinde Osmanlı Devleti, Kafkasya'ya özel bir önem veriyordu. Kafkasya ile tarihi ve kültürel bağları bulunan Osmanlı Devleti için bölgede istikrarın sağlanması, hem Azerbaycan'ın hem de asırlarca tehdit altında kalan Doğu Anadolu'nun güvenliğinin sağlanması anlamına geliyordu. Bölgede denge muhasebesi yapan İtilaf Devletleri ise ancak Rusya'da Çarlık taraftarlarının yenilgiye uğramasından sonra yine siyasî hesaplarla Ermenistan'ı tanıdıklarını açıklayacaklardı.

Osmanlı Devleti'nin ön yargısız ve ön koşulsuz olarak tanıdığı Ermenistan ile yaptığı protokolün ardından iki devlet arasında diplomatik ilişkilerinin kurulması için çalışmalar başlatıldı. Ermenistan, Kafkasya'daki sorunları çözüme bağlamak amacıyla İstanbul'da toplanacak konferansa gönderdiği ve başında Aharonian'ın bulunduğu Murahhas Heyetine Osmanlı Devleti ile irtibat kurma vazifesi verdi. Buna karşılık Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'yı askerî ve siyasî temsilci olarak Erivan'a gönderdi. Diplomatik ilişkilerden öte bölgedeki sorunların İstanbul Konferansı'nda masaya yatırılması bekleniyordu. Almanya'nın Kafkasya'ya yönelik planları ve bölgenin kritik durumu nedeniyle İstanbul Konferansı toplanamadı ama yapılan ikili görüşmelerde Ermenistan temsilcileri, her fırsatta Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmasından dolayı Osmanlı Devleti'ne karşı

memnuniyetlerini dile getirerek dostluğa dayalı sağlam ilişkiler kurmak istediklerini açıkladılar. Talat Paşa'nın başında olduğu ve İttihatçılardan oluşan Osmanlı Hükümeti'nin de söylem ve eylemleri bu doğrultuydu. Bu durum iki ülke arası ilişkilerde kısa bir süreliğine de olsa "bahar havası" estirdi. Taraflar ellerindeki esirleri iade ederek çatışma ortamından kalan bir meseleyi daha bertaraf ettiler. Mali darboğazda olan Osmanlı Devleti, işe sıkıntısı yaşayan Ermenistan'a az da olsa işe yardımında bulunarak manevi destek sağlamaya çalıştı. Bunlara karşılık, ülke içinde asayişin sağlama konusunda sıkıntı yaşayan Ermenistan, Mondros Mütarekesi'ne kadar elinden geldiğince komitecilik faaliyetlerini kontrol altında tutarak Osmanlı Devleti ile çatışmaktan kaçındı.

Osmanlı Hükümeti, Kafkas İslam Ordusu, Bakü'ye doğru harekâta başladığında Ermenistan'a ait olup işgal edilen bölgelerin harekâttan sonra tahliye edileceğini açıklamıştı. Ermenistan Cumhuriyeti de Osmanlı ordusunun ikmal hatlarına müdahalede bulunmadı. Osmanlı Devleti ve Ermenistan sorunlarını çözmeye başlamışken Mondros Mütarekesi'nin imzalamasıyla birlikte dış faktörler yeniden devreye girdiğinden iki taraf arasındaki ilişkiler kopma noktasına geldi. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizlerin, Kafkasya'daki işgalleri ve izledikleri politikalarla birlikte Ermeniler yine Osmanlı topraklarına yönelik beklentilere kapıldılar. Taraflar arasında uzlaşma sağlanması gereken İstanbul Ermeni Patrikhanesi ise ayrılıkçı hareketlerin odağı haline getirildi. İtilaf Devletlerinin yeni vaatlerine güvenen Ermeniler, Güney Kafkasya'daki toprakları ile Osmanlı topraklarının bir kısmını içine alan büyük bir devlet kurma hesapları yapmaya başladılar. Ancak İtilaf Devletleri gerek Sevr Antlaşması'nda ve gerekse sonraki süreçte Ermenilerin istedikleri şekilde değil de bölgedeki menfaatlerinin gerektirdiği şekilde bir siyasî yapı oluşturmaya çalıştılar. Bununla beraber Anadolu'da Osmanlı otoritesinin zayıflaması üzerine kontrolü ele geçiren BMM, Türk topraklarına yönelik planların hayata geçirilmesine izin vermedi. Güney Kafkasya'da ise iç savaşın galibi Bolşevikler, Sovyetleştirdikleri Ermenistan'ın bağımsızlığına son verdiler.

Kaynakça

A. Arşiv Vesikaları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BOA,BEO).

Dâbiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (BOA, DH.EUM.AYŞ).

Dâbiliye Emniyet-i Umumiye Seyrî Sefer Müdüriyeti (BOA,DH.EUM.SSM).

Dâbiliye Nezâreti Kalemi Mahsûs Müdüriyeti (BOA,DH.KMS).

Dâbiliye Nezâreti Şifre Kalemi (BOA,DH.ŞFR).

Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım (BOA,HR.SYS).

İrade Harbiye (BOA,İ.HB).

Şura-yı Devlet Evrakı (BOA,ŞD).

2. Süreli Yayınlar

Vakit (1918).

B. Araştırma ve İnceleme Eserler

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906–1918: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi II, 1919: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

BAL, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.III, Kısım IV, TTK, Ankara 1991.

BIYIKLIOĞLU, Tefik, *Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası*, Harb Akademileri Basımevi, İstanbul 1958.

ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2006.

HOVANNİSİAN, Richard G., *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, Volume II, Macmillan Press LTD, 1997.

KAÇAZNUNİ, Ovanes, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor)*, Çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.

KARACAKAYA, Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005.

- KAZAMZADEH, Firuz, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Templar Press, Birmingham 1951.
- KILIÇ, Selami, *Ermeni Sorunu ve Almanya Türk Alman Arşiv Belgeleriyle*, 2. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 5. Baskı, TTK, Ankara 2010.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, 3. Baskı, Ankara 2000.
- ŞAHİN, Enis, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK., Ankara 2002.

C. Makaleler

- ARSLAN, Ali, "I. Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Sempozyumu (29-31 Mayıs 1995) Bildiriler*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1996, s. 153-168.
- ARSLAN, Ali, "I. Dünya Savaşı'nda ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921)", *Kafkas Araştırmaları*, S. III, İstanbul 1997, s. 93-115.
- ARSLAN, Ali, "I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan'da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün Oluşumu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XIV, S. 41, Ankara 1998, s. 521-546.
- BEYOĞLU, Süleyman, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Akademik Bakış*, C.2, S.3, Ankara 2008, s. 123-138.
- DOĞANAY, Rahmi, "Mondros Mütarekesinden Sonra Kars ve Yöresinde Ermeni Faaliyetleri", *Kazakistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. VIII, 2003, s. 1-13.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, "Mondros Mütarekesi'nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXV, S. 75, Ankara 2009, s. 575-605.
- KARACAKAYA, Recep, "1919-1922 Arasında Anadolu'da Türk-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: XII, S.2, Ankara 2010, s. 5-12.
- SARINAY, Yusuf, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Gazî Akademik Bakış*, C. I, S. 2, Ankara 2008, s. 69-105.
- TOPAL, Coşkun, "Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi ve Ermeni Mülteciler Sorunu", *Ermeni Araştırmaları*, S. 29, 2008, s. 55-64.
- TÜRKMEN, Zekeriya, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına kadar)", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 16-19.

- YAVUZ, Nurcan, “Rusya’da 1917 İhtilâlinin Ermeniler Üzerindeki Etkisi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Erzurum 1995, s. 125-144.
- YEL, Selma, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, 1999-2003, s. 563-578.
- YILDIRIM, Seyfi, “Patrik Zaven Efendi'nin Siyasi Faaliyetleri, 1918-1922”, *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, S. 9, Ankara 2009, s. 5-41.

D. Tezler

- ASKAROVA, Ayna, *Rus Belgelerine Göre Kafkasya’da Sınır Meselesi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
- BOZKURT, Abdurrahman, *İtilaf Devletlerinin İstanbul’da İşgal Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.
- HAKYEMEZ, Yavuz Selim, *Ermenistan Cumhuriyeti'nin İlanı ve İlk Dönem (1918-1920)*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2012.
- SARI, Mustafa, *Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2010.